

Grundtvigs teologiske udvikling til omkring affattelsen af »De Levendes Land«. Om den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige.

Af *Elisabeth Albinus Glenthøj*

Indledning

Grundtvigs forståelse af Guds rige, som den udtrykkes i hans salmer, er denne undersøgelses oprindelige inspirationskilde. Den overordnede ramme for Grundtvigs tanker om Guds rige er, at riget skal bryde synligt frem ved Kristi genkomst, og at det indtil da ved Helligånden er tilstede for troen og håbet.¹ Denne spænding mellem det eskatologiske, synlige Gudsrige og rigets nærvær nu er et gennemgående motiv. Det kaldes her den eskatologiske spænding. For at blive i stand til at arbejde med salmerne måtte jeg først undersøge, hvordan Grundtvig nåede frem til denne forståelse. Og dette projekt endte med at blive bestemmende for indholdet af selve undersøgelsen. Således er det ikke salmer, men prædikener, der danner grundlag for denne, idet Grundtvig først for alvor bliver salmedigter på et tidspunkt, hvor den eskatologiske spænding er integreret i hans forståelse af Guds rige.

Grundtvig affatter i 1824² den store salme »De Levendes Land« (DLL). Jeg har valgt at bruge betegnelsen 'salme' fremfor 'digt', idet DLL i ændret skikkelse kom i brug som kirkesalme. Vi har således i Den Danske Salmebog »O deilige land« (nr. 649) og den ofte anvendte »O kristelighed« (nr. 279). DLL rummer ansatser til Grundtvigs udformede syn og bruges derfor som undersøgelsens sigtepunkt. Indholdsfortegnelsen s. 274 giver overblik over undersøgelsen. Salmen er undervejs længe; allerede i 1806 nævner Grundtvig - i sin romantiske periode - længselen efter 'landet bag hav'. Jeg gennemgår kort tiden frem til 1810/11, hvor Grundtvig gennem sin åndelige krise vågner op kristeligt set og i maj 1811 bliver ordineret (I.A.). Denne gennemgang skulle give baggrunden for at følge det nye, der sker med forståelsen af Guds rige. Ansatser hertil ses allerede i 1810'erne (I.B.). Den periode, som har særlig interesse for undersøgelsens problemstilling, begynder i slutningen af 1821 (I.C.).

Derfor får årene 1822-24 størst vægt. Jeg behandler perioden i to omgange: II.A. giver en oversigt, som ligger i forlængelse af I.C. og danner overgang til II.B.; i II.A. er medtaget aspekter i udviklingen, som DLL ikke giver anledning til at komme ind på, for eksempel nævnes nadveren ikke i salmen; i II.B. gennemgår jeg DLL i lyset af I.C. og II.A., idet jeg ikke foretager en egentlig salmeanalyse, men koncentrerer mig om at uddybe det, som er relevant for mit problemfelt. Denne kombination af et kronologisk forløb med en behandling af DLL indebærer en risiko for gentagelser; jeg håber, det er lykkedes mig at bevare klarheden. Undersøgelsen bygger fortrinsvis på prædikener³, da sekundærlitteraturen inden for undersøgelsens tema er sparsom. Ved at fremdrage prædikener, som belyser den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige, forsøger jeg at lade Grundtvig tolke sig selv.

I. Grundtvigs teologiske udvikling indtil 1822 med vægt på forståelsen af Guds rige

A. Tiden til og med Grundtvigs kristne opvågnen og ordination

Grundtvig voksede op i en konservativ luthersk præstefamilie. Især moderens gudsfrygt prægede ham dybt.⁴ Hendes forventning til et hinsidigt Gudsrige lå på linje med Kingos og gengives således af Grundtvig i en salme fra 1836:

Gaaer det, Herre, som jeg vil, / Maa mit Hjerte raade, / Da, saa længe jeg er til, / Trøster mig din Naade, / Siden i dit Himmerig / Sidder jeg til Bords med Dig, / Og hos Dig og Dine / Glemmer Død og Pine! (Grundtvigs Sang-Værk, 1-5, Kbh. 1982-84, fremover fork. SV, 1, nr.97, v.4).

Efter at Grundtvig kom hjemmefra som 9-årig for at forberedes til latinskolen, gennemløb han en udvikling over oplysningstidens rationalisme til en afvisning heraf under inspiration fra den nye romantiske filosofi og digtning, og især den nordiske mytologi. Navnlig den sidste banede vej for hans kristne opvågnen, som førte frem til ordinationen i 1811.

Grundtvigs forelskelse på Langeland åbnede hans øjne for kærligheden som det største af alt og vakte i ham en 'trang til liv', som end

ikke tilfredsstillelsen af nogen jordisk kærlighedslængsel ville kunne opfylde (Se Dagbog af 8.9.1805 (Værker i Udvalg, udg. af G. Christensen og H. Koch, 1-10, Kbh. 1940-49, fremover fork. VU, 1, s.59) og H. Høirup: Fra Døden til Livet, Kbh. 1954, fremover fork. Høirup, s.19). Grundtvigs evighedslængsel var på det tidspunkt (1805-06) formuleret i upersonlige kategorier, men peger alligevel i ordvalget (»Livets Vinter«, »Længsel efter Evighedens Vaar« (Dagbog af 10.9.1806 (VU 1, s.87)) frem mod DLL og prædikenerne fra 1823-24 om menneskets evighedslængsel. Den store forskel til den senere tid er, at længselen efter »Evighedens Vaar« her er suppleret af »Troens Aar, dette overnaturlige Foraar midt i Verdens Vinter« (nytårsdag 1824/N.F.S. Grundtvigs Prædikener, udg. af Chr. Thodberg, 1-12, Kbh. 1983-86, fremover fork. GP, 2, s.69; jf. n.s.233f).

Grundtvig kan i tiden på Langeland tale om det stormende hav, hvori han føler, han tumler rundt »uden engang at have et Land i Sigte« (Dagbog af 5.12.1805 (VU 1, s.70)). »Landet bag Hav« (DLL, v.10) som motiv findes i skriftet »Om Religion og Liturgi« fra 1806 (VU 1, s.105), hvor Grundtvig som modstander af oplysningstidens ideer forener sin kristendomsforståelse med tanker inspireret af romantikken.⁵ Både filosofien og poesien må opgive at nå til »vort oprindelige Hiem«, omend poesien⁶ kan vise vej hertil (VU 1, s.105); religionen har andre muligheder, idet den defineres som »det Endeliges Samfund med det Evige« (VU 1, s.109). »Naar det Endelige skulde reddes fra Undergang, maatte det Evige øiebliklig give Slip paa sin Evighed. Jesus maatte bane Veien giennem Døden til Livet, for at Menneskene kunne gaae derpaa« (VU 1, s.114). Den sidste sætning minder om den måde, Grundtvig kan udtrykke sig på i prædikenerne fra 1824 (se n.s.245). Men for Grundtvig var Kristus endnu ikke den eneste vej til Gud. Indtil sin kristne opvågning skammede han sig »ved at udgive Christendom for den eeneste sande og saliggørende Tro«.⁷

Det blev ikke den romantiske idealisme med sin monistiske livsforståelse⁸, men den nordiske mytologi, som ved sin tolkning af tilværelsen som en stadig kamp mellem liv og død, sandhed og løgn og ved sin ragnarokmyte vandt genklang hos Grundtvig og førte henni mod et bibelsk livssyn og en bibelsk eskatologi (Høirup, s.19f; P. Seidelin: Eschatologien i Grundtvigs Salmedigtning. I: Festskrift til J. Nørregaard, Kbh. 1947, fremover fork. Seidelin, s.270; C.I. Scharling: Kristi genkomst og kødets opstandelse. Det eskatologiske hos

Grundtvig. I: Grundtvig-Studier 1950, fremover fork. Scharling, s.53f). I samme retning har muligvis den nationale krise virket (krigen med England 1807-14). Grundtvig vendte sig fra en individualistisk betragtning af den enkeltes evighedslængsel til interesse for fædrelandet. Håbet om en ny tid er ikke eskatologisk i egentlig forstand, men det er med til at vise, hvordan Grundtvig »ogsaa i sit kristelige Haab bevæger sig fra en rent individualistisk Udødelighedstro til Forventning om Kristi Genkomst og Herlighedsrigets Opretelse ved Tidens Ende« (Scharling, s.14).

Tidens rationalisme og vantro, bl.a. udtrykt i foragt for Bibelen, blev et stigende problem for Grundtvig henimod 1810. Selv om Grundtvig var historielærer og skribent, arbejdede han på sin dimisprædiken i to år (VU 1, s.99), inden han, foranlediget af sin fars opfordring til at blive hans hjælpepræst⁹, indstillede sig til prøveprædiken i marts 1810 med henblik på at blive ordineret.

Hermed »vedkiendte jeg mig da Troen paa Christendoms Nødvendighed, skiøndt Fortalen viser, at jeg gierne endnu, naar jeg turde, vilde indrømme dens Undværlighed for nogle faa store Tænkere« (VU 1, s.100; N.F.S. Grundtvig: Bibelske Prædikener, Kbh. 1883, fremover fork. BP, s.10f). Talen er skrevet ud fra et overbevist kristent standpunkt. Men det samme hovmod, som Grundtvig kritiserer præsterne for, indser han senere, at han selv sidder fast i. Med intellektet har han nået sit standpunkt, men ikke med hele sin person, med hjertet. Grundtvig revser folkets vantro i almindelighed og præsternes i særdeleshed.¹⁰ »Herrens Ord forsvandt af hans Hus..Fordi Ordets Tjenere, trods Apostelen, mene, at de kunne lægge en anden og bedre Grundvold end den: at Jesus er Kristus« (BP, s.16). Hovmod er grunden hertil. Grundtvig ser Paulus og Luther som forbilleder og fastslår, at »faa ere de store Mænd, som kunne forene barnlig Tro med udviklet Forstand og udbredt Kundskab« (BP, s.17). 'Barnet' og 'det barnlige' spiller en central rolle i DLL.

Anciennitetshensyn gjorde, at Grundtvig ikke kunne blive ansat som hjælpepræst, og han genoptog historiestudierne. I oktober 1810 blev Grundtvig provokeret af den ringeagtende omtale af tyske korsfarere i en historisk fremstilling¹¹ og besluttede at kæmpe for at reformere kirken.¹² Hermed vågnede han »af den Drøm, at man, i saa antichristelig en Tid, kunde troe paa Christus, og dog forholde Kirken sin Tunge« (VU 7, s.367).¹³ Han ønskede nu at gengive Bibelen dens karakter af åbenbaring, som var blevet frataget den af den

rationalistiske bibelkritik. For første gang siden sin barndom begyndte Grundtvig for alvor at læse Bibelen og de gamle salmer af Luther og Kingo, og under denne læsning blev han klar over sit eget hovmod og sit behov for syndernes forladelse (Se Breve fra og til N.F.S. Grundtvig, udg. af G. Christensen og Stener Grundtvig, 1-2, Kbh. 1924-26, fremover fork. Breve, 1, s.38f og N.F.S. Grundtvig, Kirke-Speil, Kbh. 1871, fremover fork. Kirke-Speil, s.370f). Grundtvig kom ind i en dyb åndelig krise, og helt afkræftet blev han i dec. 1810 ledsaget af sin ven, Sibbern, til hjemmet i Udby. Under overnatningen undervejs oplevede Grundtvig Djævelen som en slange sno sig om ham og følte en gru ved at tro sig forkastet af Gud.¹⁴ Efterhånden kom Grundtvig til kræfter igen, og han fandt fred i en tilbagevenden til sit barndomshjems kristentro. Hermed vågnede han »af den dybere Drøm, at man kan trøste sig ved Christus, uden i Aand og Sandhed at høre ham, og ham alene, til«, og denne erkendelse førte til, at han blev præst (VU 7, s.367; Kirke-Speil, s.371).

Grundtvig begyndte under sin åndelige krise at skrive salmer til Kristi ære.¹⁵ Disse første salmer bærer præg af krisen.¹⁶ Længselen efter Gud udtrykkes i »Som tørstige Hjort monne skrige« (SV 3, nr. 35). Grundtvig skriver med »jeg« som subjekt og er tydeligt inspireret af Kingo (Chr. Thodberg: Grundtvig som salmedigter. I: Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys, red. af Chr. Thodberg og A. Pontoppidan Thyssen, Århus 1983, fremover fork. Thodberg: Salmedigter, s.164). »Da Herrens Lyn slog ned«, var de gamle salmer blevet til trøst.¹⁷ Grundtvig havde jo lært dem at kende hjemme, og nu 'udgik fangerne med fryd' fra 'det lukte hjertekammer'. Barnekår hos Gud ved Kristus er blevet indbegrebet af kristentro for Grundtvig og er, som det vil fremgå, kernen i DLL (jf.n.s.243ff). Guds nærvær blev altid det mål, Grundtvig søgte henimod i sit liv præget af erfaringen af forfærdende afgrunde og frydefulde højder.

Ansøgningen om ansættelse som hjælpepræst blev imødekommet i begyndelsen af 1811, og efter sin ordination i maj vendte Grundtvig tilbage til Udby for at virke som præst. En afgørende erfaring af Guds nærvær fik Grundtvig ved ordinationens bøn under håndspålægelse; i digtet til Sibbern (1811) kæder han den første pinses under sammen med sin ordination (N.F.S. Grundtvig: Farvel til Sibbern. I: N.F.S. Grundtvigs Poetiske Skrifter, udg. af Svend Grundtvig, C.J. Brandt og G. Christensen, 1-9, 1880-1930, fremover fork. PS, 1, s.326; Chr. Thodberg: Grundtvigs skovoplevelse i 1811 og prædike-

nerne over Peters fiskedræt i tiden, der fulgte. I: Syn og Sang, Kbh. 1989, fremover fork. Thodberg:Skovoplevelse, s.242f). En anden vigtig erfaring fik Grundtvig på vej til Udby for at blive indsat som præst. Da han nærmede sig landsbyen, blev han grebet af mismod, satte sig på en sten i skoven og læste 1.Kor.15,55-58. Han rejste sig styrket og kunne nu trøste sig ved, at det var Herrens egen tale, han skulle bringe, og Hans gerning, han skulle udføre (PS 1, s.327f. Det er sikkert denne oplevelse, Grundtvig henviser til i 1833, hvor han taler om, at Herren mødte ham i skoven (5.s.e.tr./GP 6, s.261f. Se Thodberg:Skovoplevelse, s.242-248; Chr. Thodberg: Digtet »De Levendes Land« belyst ud fra Grundtvigs prædikener og den bibelske poesi. I: Syn og Sang, Kbh. 1989, fremover fork. Thodberg:DLL, s.194f. Se også Breve, s.40). Grundtvig giver i digtet til Sibbern udtryk for, at han med sin kristne opvågnen¹⁸ og ordination i grunden har nået sit mål: »Min Vej var kort..Derfor og jeg har alt fuldendt min Gang« (PS 1, s.324). Grundtvig er kommet til en dyb erkendelse af den grundlæggende modsætning mellem Gud og Hans modstander og har set, at livet kan han kun modtage af Herren.

Denne oversigt skulle danne baggrund for at følge det nye, der sker med forståelsen af Guds rige. Grundtvigs tilbagevenden til luthersk-ortodoks kristentro stiller ham i det grundkristelige forhold til Gud, som han aldrig forlader. Men hans evighedslængsel og 'trang til liv', som vågnede på Langeland, og hans erfaringer af Herrens nærvær, betyder, at han ikke kan slå sig til tåls med en alene futurisk eskatologi. Som næste afsnit vil vise, ses allerede i 1810'erne ansatser til et nyt syn på forholdet mellem himmel og jord.

B. Tiden fra ordinationen til indsættelsen i Præstø 1821

Grundtvig virkede i Udby fra 1811 til 1813, hvor faderen døde, og hans stilling således bortfaldt. Han flyttede til København og prædikede lejlighedsvis. Prædikenerne fra 1811-15 er hovedsageligt omvendelsesforkyndelse. Grundtvigs fortvivlelse under krisen gav hans forkyndelse en dyb alvor, og et eksempel på, hvordan hans erfaringer kan ligge bag ordene, er begyndelsen af prædikenen på Mariæ bebudelsesdag 1815 (BP, s.291f).

Det, som specielt skal bemærkes fra denne tid, er, at Grundtvig omkring 1813¹⁹ udvikler et 'program' for prædikenens sprog, som

udtrykker det nye, der er undervejs i hans syn på Guds rige. Fordi det himmelske nu kun ses i et spejl, må sproget være billedligt.²⁰ Billedsproget finder Grundtvig i Jesu og Paulus' taler, og hans egne prædikener skal således også være billedlige. Verset er en form, hvori ordene sammensmeltes, og et billede fremtrylles, »et Billede af det udelelige Ord hvis Lignelse Ordet oprindelig er!«. Hermed mener Grundtvig Kristus, svarende til begyndelsen af Johannesevangeliet. Verset skal derfor være det mest velklingende. Versemålet er at finde i den 'velklingende prosa', og Thodberg opfatter følgelig de poetiske dele af Grundtvigs prosa i prædikenerne som en form for prosadigte.

I denne tankegang er underforstået at der kommer en tid, hvor det himmelske ikke længere ses i et spejl, jf. 1.Kor.13,12. I undersøgelsens sammenhæng er det interessant at se, at dette skriftord markerer den eskatologiske spænding.²¹

Allerede 3.s.e.tr.1811 skriver Grundtvig i en poetisk passage om det tabte får og den tabte drakme (Lk.15,1-10), at disse er trøstefulde billeder på Guds barmhjertighed. De er et klart spejl, hvori man kan se »Guds Herligheds Glands og hans Væsens rette Billede«. Disse ord er fra Heb.1,3, som »fra nu af bliver hovedskriftstedet for brugen af billeder og poesi i prædikenerne - så at sige den bibelske legitimation«. ²²

Kr.himmelfartsdag 1812 skriver Grundtvig i prosadigtet: »han er i Himlen / og han er paa Jorden«. Dette er nyt i forhold til en opfattelse af Guds rige som udelukkende futurisk. Ordene peger frem mod DLL, v.13: »Mit Land, siger Livet, er Himmel og Jord, / Hvor Kiærlighed boer!« (Chr. Thodberg: Grundtvig som prædikant. I: Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys, red. af Chr. Thodberg og A. Pontoppidan Thyssen, Århus 1983, fremover fork. Thodberg:Prædikant, s.121).

Denne tendens forstærkes i 1813 på 2.pinsedag, hvor otte sider af prædikenen udgør et prosadigt (ib., s.124). Her beskrives den skabte verden som et sted, Gud har behag i. Naturen udtrykker billedligt Guds kærlighedserklæring til verden, som vi kender den fra Joh.3,16 (Thodberg: DLL, s.179f). Om dette ord siges, at det er det gladeste budskab nogensinde, og det eneste, som har magt til at give os »Salighed hisset, / hvor Dagen ei skifter / og Aaret ei endes, / i Evigheds Land« (Thodberg:Prædikant, s.128). Disse linjer peger frem mod DLL,v.1 (se n.s.237f).

Selv om disse tanker findes hos Grundtvig, er det omvendelsesfor-kyndelse og forventningen om Kristi snarlige genkomst, som dominerer (Scharling, s.21ff; se dog også ib., s.17f). Et eksempel herpå er Mariæ bebudelsesdag 1815, hvori Grundtvig kalder det danske folk til omvendelse, så det må kunne bestå, når Herren kommer igen for at dømme jorden (BP, s.291-306, især s.303-06).

Den nationale krisetid, tidens vantro og den personlige modgang har sikkert øget Grundtvigs tro på, at de sidste tider var nær (Scharling, s.23). Det udfald, Grundtvig havde foretaget mod de rationalistiske præsters forkyndelse i sin dimisprædiken, skærpede han i de følgende år.²³ Det virkede med til, at han ikke fik nogen af de embeder, han søgte fra 1813-20. Disse år brugte Grundtvig hovedsageligt til historiske studier. Danmark var gået dybt svækket ud af krigen med England. Af kærlighed til sit fædreland ønskede Grundtvig nu at vække den danske befolkning til live ved at give den mulighed for at læse tre hovedværker fra middelalderen på jævnt dansk (VU 7, s. 368). Grundtvig havde tro på, at Gud ville vække Danmark kristeligt og folkeligt. Men hans virke var meget ensomt. Grundtvig siger i fortalen til Nyaars-Morgen, at han døde »historisk«, idet han »traadte ud af al levende Berørelse med den nærværende Slægt«. Da Grundtvig desuden kun mødte ligegyldighed for sit arbejde i samtiden, døde hans håb om en opvågnen hos folket efterhånden, og han døde omsider også »hjertelig« og hensank i en »aandelig Døds-Kulde« (VU 7, s.369f). Det betød et vendepunkt, da Frederik 6., som værdsatte Grundtvigs historiske arbejde, i 1821 kaldte ham til sogneprest i Præstø (H. Begtrup: N.F.S. Grundtvigs Saga, Kbh. 1827, s.38f).

Året før indsættelsen i Præstø bearbejdede Grundtvig den gamle julesalme: Et Barn er født i Bethlehem (SV 1, nr.163). Den skal nævnes af to grunde. Dels sammenfatter den kristentroens budskab som det at få barnekår hos Gud ved Kristus (v.6f), og dels trækker den en linje fra den jordiske til den himmelske kirkegang og lovsang (v.7-11). Den egentlige kirke er i himlen, men lovsangen dér låner kraft til den jordiske og er det mål, som den jordiske menighed vandrer frem mod; »Salmesangen er i sig selv et tydeligt bevis på, at mennesket er på vej mod sit himmelske fædreland« (Thodberg:Salmedigter, s.166). Dette syn på salmesangen udtrykker Grundtvig først senere, men det anes allerede her.

Således foregriber salmen den udvikling, som sker i Præstø-tiden, hvor den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige formu-

res i prædikenerne. Det er karakteristisk, at Grundtvig i sin poesi foregriber indsigter, der først senere udtrykkes i den teologiske argumentation (Thodberg:Salmedigter, s.165).

C. Tiden i Præstø 1821-22. Den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige fremkommer.

Den ovennævnte udnævnelse til sognepræst i Præstø *uden ansøgning* forstod Grundtvig som udtryk for Guds vilje. Grundtvig siger herom: »det gav mig Mod til at bekæmpe Døden, i mig og omkring mig, med *Opstandelsens Haab*« (VU 7, s.370). Fra Præstø-tiden vil jeg fremdrage eksempler på, hvordan Grundtvig i sin søgen efter at være Gud nær får stadig større syn for Kristi nærvær i menigheden. Den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige bryder således frem i denne periode, og det kirke- og menighedssyn, som Grundtvig arbejder med at udfolde i efteråret 1823, antydes.

Evangeliernes lignelser om sædens vækst ligger bag Grundtvigs tale om 'paradisets planteskole' 2.s.i fasten 1821: »spire og voxe, blomstre yndelig og dufte liflig maa hver Plante her, som hist skal bære Salighedens modne Frugter..« (N.F.S. Grundtvigs Præstøprædikener, udg. af Chr. Thodberg, 1-2, Kbh. 1988, fremover fork. GPP, 1, s.110).²⁴ Ordparret her/hist bliver i Grundtvigs salmer en fast udtryksform til markering af den eskatologiske spænding.²⁵

Midfaste søndag udtrykker Grundtvig syn for Jesu nærvær i fredshilsenen. Jesus er »aandelig tilstæde hvor vi forsamles i hans Navn .. hilser os kiærlig i sit Ord: Fred være med eder! aander paa os og siger: Annammer den Hellig-Aand« (GPP 1, s.124; jf. Joh.20,22). Her er tilløb til den kirkelige anskuelse: i ordene af Herren selv, er Han nær. Den eskatologiske spænding udtrykkes således: »O da skal I føle det dagligen, mere og mere hvor liflig Velsignelsen mætter, og da skal vi samlede mættes..engang for Guds Ansigt med Glæde, mættes evindeligt« (GPP 1, s.128).²⁶ Den præsentiske forståelse af det evige liv, som er central i Johannesevangeliet, og terminologien i dette evangelium, inspirerer Grundtvig; eksempelvis kildespringet til evigt liv i hjertet (GPP 1, s.124; Joh.4,14) og modsætningen mellem liv og død (fx Joh.5,23ff).²⁷

Palmesøndag blev Grundtvig indsat i Præstø²⁸, og i sin prædiken forkyndte han ud fra Mt. 21,1-9, at der ikke blot lød hosiannaråb ved

Jesu indtog dengang, men »det skal tone høit, saalænge Verden staaer, paa Veien til Guds Huus og Stad foroven, naar fromme Hjerter føle i Velsignelsen, at Jesus kommer, kommer med Guds Fred..« (GPP 1, s.136). Jesu nærvær er igen knyttet til fredshilsenen. Grundtvig holder nu sit indtog i menigheden; han kommer ikke i sit eget, men i Herrens navn, og derfor er han fuld af håb om, at hans forkyndelse vil bære frugt til evigt liv (GPP 1, s.139).²⁹

Skærtorsdag er »det hellige Omkvæd« i Jesu afskedstale i Johannevangeliet: »bliver i mig, og jeg i eder«, især som dette er udtrykt i Joh.15,4f, grundlaget for Grundtvigs bestemmelse af nadveren som »vor Herres..Jesu Christi Ihukommelse og vor Forsamling til ham, vor Forening med ham, som er Menighedens Hoved og hvis aandelige Legems Lemmer vi kaldtes og døbttes, oplives og styrkes til at være« (GPP 1, s.147; jf. Ef.4,15f). Foreningen med Kristus er forudsætning for barnekår hos Gud: »kun ved en underfuld Forening med ham..kan vi gjenfødtes til at blive Guds Børn i ham, kun naar hans, Guds Søns Aand boer i vore Hjerter..kan vi..raabe Abba Fader« (GPP 1, s.147f; jf. Rom.8,15). Denne forening med Kristus ved nadveren er et centralt tema, hvis udformning når sit højdepunkt - i den periode, jeg gennemgår - 8. og 22.s.e.tr.1824, på et tidspunkt hvor Helligånden er rykket ind i centrum af Grundtvigs teologi (n.s.251f).

13.s.e.tr. taler Grundtvig om Herrens nærvær »i Aanden og i Ordet for alle Dem som troe« (GPP 1, s.272). Et ord, som kom til at spille en central rolle, er Jesu ord til enken i Nain »græd ikke« fra Lk.7,11-17, teksten til 16.s.e.tr.. I slutningen af prædikenen i 1821 anføres ordene: »Christi Kirke nu som Enken af Nain« (GPP 1, s.296). De følgende års prædikener på denne søndag udfolder dette perspektiv og udvikler teologisk tiltaleordene »græd ikke« (Chr. Thodberg: Indledning. I: N.F.S. Grundtvigs Præstøprædikener, udg. af Chr. Thodberg, 1-2, Kbh. 1988, fremover fork. Indledn.GPP, 1, s.58f; jf.n.s. 247f).

23.11.1821 definerer Grundtvig ud fra 1.Kor.6,19 kirken som Herrens hus, der »opbygges med troende Sjæle, som levende Stene«, jf. DLL,v.12 (GPP 1, s.321; jf. 1.Pet.2,5). Prædikenen sidste afsnit er vigtigt for udviklingen af Grundtvigs nadversyn: nadverens brød og vin er »sande Billeder af det heroven til« (GPP 1, s.321). Billedsynet (o.s.222f) får her konsekvenser for nadverelementerne: hvad de »egentlig er, kan kun ses i frelseshistoriens orden« (Indledn.GPP 1,

s.69f). Denne tankegang understreger nadverens eskatologiske karakter.

21.12.1821 bestemmer Grundtvig ud fra Joh.6,51³⁰ - med referencen til Brorsons salme »Jesu, din søde Forening med Frelseren«. Herved er det nemlig muligt at blive Guds barn og få syndsforladelse, og herved kan længselen efter evigt liv, som er udtryk for gudbilledlighed, stilles (GPP 2, s.108). Denne forening sker ved nadveren, hvor vi indlemmes »i Hans *Menighed*« (GPP 2, s.109). Både dåb og nadver peger frem mod kødets opstandelse (ib.); således ses fællesskabet med Kristus i den eskatologiske spænding.

Nytårsdag 1822 er forening med Kristus ved bønnen det centrale budskab: »hvor vi vandre med dette velsignede Navn indprættet i Hjertet, der er Guds Huus, hvorsomhelst vi staae eller knæle med Bøn i Jesu Navn; der er Himlen opladt, og Stigen opreist: *Troens* og *Haabets* den hellige Stige til *Kiærligheds Land* over Himlenes Himle« (GPP 2, s.127; jf. Jakobsstigen i Gen. 28. Stigebilledet bruges også om bøn (n.s.229), i forbindelse med barnedåb (n.s.244) og om bevægelsen mellem himmel og jord i gudstjenesten (n.s.256)). Bøn i Jesu navn skaber altså et Guds hus i menneskets hjerte og forbinder jord og himmel. Kristne lever i »det lykkelige Nyaar«, »det velsignede Foraar..da Evigheds-Blomster oplivede af Hans himmelske Aande, spire og voxer i Hjertets Enge for hisset at udfolde sig med paradisk Glands, og med den Saligheds Sødme hvoraf de alt herved begyndte at dufte!« (GPP 2, s.127f). Den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige ses i forholdet mellem »det lykkelige Nyaar« og fuldendelsen i »Evighedens Jubel-Aar«, »da Herren skaber nye Himle og nye Jord« (GPP 2, s.127). DLL er på vej både i forståelsen af mennesket som Guds hus (v.12) og i ordene »den hellige Stige til *Kiærligheds Land* over Himlenes Himle« (v.7-13 - Guds svar på menneskets evighedslængsel).³¹

Nadverens eskatologiske karakter og den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige ses igen skærtorsdag 1822. På vejen mod fuldendelsen, især ved nadverbordet, skal lovsangen lyde (jf.o.s. 224).³² Talen om Herrens nærvær i fredshilsenen (o.s.225) fortsætter Grundtvig Kr.himmelfartsdag, og nu udtrykker han sig med større glæde og fortrøstning om erfaringen af nærværet (GPP 2, s.237). 2.pinsedag anføres Joh.3,16 som svar på menneskets evighedslængsel (GPP 2, s.247f). Dette ord bliver helt centralt i 1823-24.³³

2.s.e.tr.1822 viderefører 21.12.1821. Grundtvig siger ud fra Joh. 6,51.53, at vi »i Sind og Hjerte, ved Troe og Kiærlighed skulde ligesaa fuldkommen aandelig forenes med ham, som vi sandselig forenes med det vi æde, næres og opholdes ved« (GPP 2, s.256).

Moderens død i september bringer Grundtvig til at skrive et digt, som rummer hans første salmedigtning om kødets opstandelse og det evige liv.³⁴ I en stærk tone proklamerer Grundtvig håbet om Herrens åbenbarelse og legemets opvækkelse. Moderen havde indprentet ham dette håb, da han var barn, og det vedbliver at være »Guld-Hjelmen« på hans hoved (jf.n.note 93). 16.s.e.tr. falder umiddelbart inden begravelsen, og prædikenen på denne søndag forkynder kødets opstandelse med udgangspunkt i Ps.88,11-13. »De Levendes Land« nævnes GPP 2, s.335.

Ved slutningen af kirkeåret fastslår Grundtvig den eskatologiske spænding: »lad os da, til en velsignet Altergang dybt og fast indprænte os den store Sandhed / At Christnes Kald og Christnes Haab er Forening med Christus her og hisset« (22.11.1822/GPP 2, s.377). Denne forening er grundlag for barnekår hos Gud.

Det følgende afsnit vil vise, hvordan den udvikling, som er begyndt i Præstø, videreføres i København i de følgende år.

II. Grundtvigs prædikener 1822-24. Den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige forankres i teologien

A. Oversigt over perioden 1822-24

I slutningen af 1822 blev Grundtvig af kongen kaldet til kapellan ved Vor Frelsers Kirke på Christianshavn, og hermed opfyldtes hans store ønske om at føre sin kamp for evangeliet i hovedstaden (VU 7, s. 370; Kirke-Speil, s.381 og 1.s.i adv.1822/GP 1, s.60). På sin første søndag, 1.s.i advent, skulle Grundtvig prædike over samme tekst som ved indsættelsen i Præstø. De to prædikener ligner hinanden (se Indledn.GPP 1, s.27). Jesu nærvær er igen knyttet til fredshilsenen (GP 1, s.54). Grundtvig er frimodig m.h.t. sin gerning, for han kommer i Herrens navn (GP 1, s.57ff). Længselen efter Gud (GP 1, s.58; jf. o.s.225ff) bliver et gennemgående tema i prædikenerne fremover.

2.s.i adv.1822 findes for første gang en egentlig behandling af håbsbegrebet (Chr. Thodberg: Indledning. I: N.F.S. Grundtvigs præ-

dikener, udg. af Chr. Thodberg, 1-12, Kbh. 1983-86, fremover fork. Indledn. GP, 1, s.28), som fra nu af er centralt hos Grundtvig. Udsagnet om forening med Kristus her og hisset udfoldes (GP 1, s.67; jf. n.s.247). Håbsforkyndelsen spiller en vigtig rolle i kampen mod den rationalistiske dyds- og udødelighedslære. Denne lære talte nemlig om et individualistisk udødelighedshåb, som tilsyneladende skyldtes Jesus, det store forbillede, men i grunden ahang af den enkeltes indsats. Grundtvig havde i sin krise i 1810/11 indset, at sådan var virkeligheden ikke (Chr. Højlund: Håbets mellemrum - Nutid og fremtid i Grundtvigs tolkning af håbsbegrebet. I: For Sammenhængens Skyld, red. af Chr. Thodberg, Århus 1977, fremover fork. Højlund, s.126f).

Selv om Grundtvig 4.s.i adv. kan tale om Herrens åndelige nærvær (GP 1, s.79), ligger vægten på fremtiden i »de liflige Boliger«, hvad enten denne fremtid kommer med Herrens genkomst eller med den enkeltes bortgang (ib.; jf.n.note 105).

Joh.3,16 spiller en stor rolle i 1824, men allerede fra 2.juledag 1822 (GP 1, s.86) indføres dette ord stadig oftere i prædikenerne (Indledn.GP 1, s.28f. GP 1, s.94. s.104. s.199).

1.s.e.helligtrekonger, fremover fork. H3K, 1823 giver epistelteksten (Rom.12,1-5) ligesom det følgende år anledning til en prædiken, der peger frem mod DLL. Motiverne: legemet som et tempel for Guds Ånd og 'kristelighed' (GP 1, s.111; se n.note 108) udvikles det følgende år. Det samme gælder temaet tro/gerninger (GP 1, s.113); bevægelsen går i retning af, at Gudsnærværet i mennesket bliver en frigørende kraft, jf.6.s.e.påske 1824/GP 2, s.244f.

Stigebilledet (jf.o.s.227) bruges 2.s.e.H3K om »de Troendes ydmyge Bønner« (GP 1, s.125). Længselen efter Guds rige nævnes atter (GP 1, s.124ff); ligeledes Kristi kirke opbygget med levende stene (GP 1, s.124). Søndag septuagesima advarer Grundtvig menigheden om ikke at sove ind, så »de opvaagne i Helvede« (GP 1, s. 130; jf.n.s.241). For sit eget vedkommende, som præst, siger Grundtvig, at det er »bedre her at fornægte sig selv, end hist at fornægtes af Frelseren« (GP 1, s.131).

Fastelavnssøndag 1823 nævner Grundtvig igen »de Levendes Land« (GP 1,144), som i 1823 ellers kun forekommer 1.s.i adv./GP 2, s.26.

3.s.i fasten omtaler Grundtvig enheden med Kristus ud fra Joh. 15,5 (GP 1, s.164; jf.o.s.226), og prædikenen slutter med opfordring

til i Jesu navn at bede Faderen om Helligåndens hjælp til at dannes i Kristi billede (GP 1, s.166; jf. 1.Kor.15,49; se n.s.253). Grundtvig begynder at rette sin opmærksomhed mod Helligånden som kilden til fornyelse.

Det samme motiv (omskabelsen i Sønnens billede) ses på Mariæ bebudelsesdag 1823/GP 1, s.175. Palmesøndag nærmer Grundtvig sig DLL: Jesus udrakte sin hånd »mægtig..til uskadt at ledsage hver troende Sjæl over Dødens Bølger til Livets Land« (GP 1, s.185).

Den udvikling af kirke- og menighedssyn, som begyndte i Præstø, forstærkes i 1823 især hen på efteråret fra 17.s.e.tr. (A. Pontoppidan Thyssen: Grundtvigs tanker om kirke og folk indtil 1824. I: Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys, red. af Chr. Thodberg og A. Pontoppidan Thyssen, Århus 1983, fremover fork. Thyssen, s.112f). Men allerede skærtorsdag udfolder Grundtvig sit syn på sakramenterne. Sakramenterne, som Grundtvig kalder »giennemsigtige synlige Billeder« (GP 1, s.192; jf.o.s.226f), er ikke »blot Tegn paa den Forbindelse som skal være mellem Gud og os, men det er tillige, formedelst Ordet, virkelige Baand« (GP 1, s.191) i modsætning til omskærelsen og påskelammet hos jøderne, som er forbilleder på dåb og nadver (GP 1, s.189-192). Disse bånd, som knytter menigheden til Gud, og som knytter menighedens medlemmer sammen, »skaber, hvor de anammes med Troe de usynlige, indvortes Baand som, efter Herrens Ord og Villie skal forene os evindelig i Christo Jesu med Gud og hinanden« (GP 1, s.194). Ved sakramenterne meddeler Gud »aandelige Gaver og himmelske Kræfter« (GP 1, s.193), så de - med ord fra 22.s.e. tr.1824/GP 2, s.394 - allerede på jorden skaber en forsmag på det evige liv. Sakramenterne skal således forstås i den eskatologiske spænding.

1.s.e.påske 1823 siger Grundtvig til sine konfirmander, at dåben ikke blot giver adgang til den synlige kirke, som er bygget af mennesker, men også til den usynlige, »til dette Guds Huus med alle dets Velsignelser for Tid og Evighed« (GP 1, s.212).

6.s.e.påske viser, hvordan Grundtvigs bibelsyn udvikler sig. Han skelner mellem apostlenes vidnesbyrd og Jesu tale (GP 1, s.265-271). Denne prædiken rummer en nøgle til forståelsen af DLL,v.12: den hellige ild, som Jeremias skjulte (se n.s.251).

2.pinsedag prædiker Grundtvig over Joh.3,16, der fremhæves som det afgørende 'ord'. Ved det alene ville kristendommen kunne udbredes, hvis resten af Skriften ikke fandtes (Indledn.GP 1, s.32; GP 1,

s.278). Ordet svarer på menneskets evighedslængsel, fordi det tilsiger det evige liv som en nådegave og således åbner en vej fra Gud til mennesker, som mennesker aldrig ved egen indsats ville kunne skabe (GP 1, s.280; se også 3.s.e.tr.1823/GP 1, s.306; Skt.Stefans dag 1823/GP 2, s.56f.).

De store prædikener om kærligheden, 1.-3.s.e.tr.1823, markerer det første tilløb til affattelsen af DLL (Indledn.GP 1, s.34; se n.s.249). 1.s.e.tr. slutter med et vigtigt udsagn, som foregriber DLL,v.12, idet Helligånden ses som den, der formidler enhed med Gud i Kristus (GP 1, s.296). 8.s.e.tr. begynder Grundtvig at udvikle sin Helligåndsteologi (Indledn.GP 1, s.35). Det er Helligånden, som gør mennesket til Guds barn (GP 1, s.337).

16.s.e.tr.1823 er en vigtig prædiken om Herrens nærvær i bibeltekstens direkte tiltale, for eksempel »græd ikke« (jf.n.s.247f) og om menneskets evighedslængsel (n.s.239). På denne søndag er »Herrens Huus« de evige boliger, og det er disse, længselen gælder.

17.s.e.tr. er »Herrens Huus« de gamle kirker. Ps.87,3: »Der ere herlige Ting sagde i dig, du Guds Stad!« anvendes nu om kirken. Her har frelseren gennem Ordet talt til sin menighed, som har svaret med lovsang (GP 1, s.381f). Den synlige kirke og menighed er dog »kun en ringe Lignelse af« Kristi usynlige menighed, som Ånden samler fra alle verdenshjørner gennem alle tider (GP 1, s.383). Men den troende kan føle sig som en del af dette Kristi legeme (GP 1, s.384). Den saliggørende tro gør, »at Han er aandelig i os, og vi udi Ham, alle, som Eet forbundne, forenede med ham, saa Alt hvad Han har lidt og gjort kan os tilregnes, saa vi ikke længer leve os selv, men Ham som er død og opstanden for os«. Det med denne tro forbundne håb siger, at »naar den gode Strid er stridt..vort Støv adspredt og atter samlet, at vi da i Sandhed skal vorde deelagtige i hans Guddom, og, som Han, den Eenbaarne, skue Faderen Ansigt til Ansigt« (GP 1, s.385; jf. Gal.2,20; 2.Tim.4,7; Rom.8,29; 2.Pet.1,4; 1.Kor.13,12). Foreningen med Kristus ses således i den eskatologiske spænding (jf.o.s.227f). Denne spænding understreges ved talen om den synlige kirke som Guds hus.³⁵ Grundtvig er fuld af mismod over, at der kun er få, som vil tilslutte sig »de gamle Kirke-Fædres Troe og Haab«³⁶. 18.s.e.tr. siger Grundtvig, at »Kirkens store Plage er hykleriet hos mennesker, som kun med munden bekender Kristus som Herre« (jf. n.note 74).

19.s.e.tr. taler Grundtvig om nødvendigheden af at »fornyes til at være, hvad Mennesket var af Begyndelsen..efter Hans Billede, som skabde os« (GP 1, s.399; jf.o.note 36). Dette er den nye fødsel af Ånd (GP 1, s.399f); »naar vi af Hjertet vil troe paa..Jesus Christus, da vil Gud i Hans Navn give os sin Hellig-Aand, som omskaber..« (GP 1, s.400).

20.s.e.tr.1823 opfordrer Grundtvig menigheden til at vågne og leve som dem, de er, lysets børn. Han sammenligner Danmark besat af en fjende med den kristne menighed, det åndelige fædreland, besat og infiltreret af »Oplysningens Venner« (GP 1, s.403f. s.406). I prædikens slutning taler Grundtvig om menigheden, som var den et gammelt menneske, hvis kraft er svundet. Grundtvig ser frem mod Kristi genkomst: Menigheden befinder sig i »Dagens sidste Time«, og så meget mere må den bede om hjælp til at købe »den beleilige Tid,..da Dagene ere saa onde« (GP 1, s.408; jf. Ef.5,16)³⁷ og bede Helligånden om fornyelse. I tilliden til Helligånden spores en forventning hos Grundtvig om en opvågning hos menigheden. Kirken og menigheden spiller nu en central rolle i Grundtvigs teologi.

21.s.e.tr. prædiker Grundtvig over Ef.6,10-17; de kristne skal iføre sig Guds fulde rustning i kampen mod Djævelen (GP 1, s.413; jf. n. s.247).

22.s.e.tr. viser Grundtvig i udlægningen af Fil.1,6-11, at han har fået nyt mod både m.h.t. sig selv og til menigheden. Han, som har begyndt, og som vil fuldføre den gode gerning, er Helligånden³⁸: »vil vi dele Apostelens Forvisning om at vort Arbeide i Menigheden skal lykkes, da maae vi troe, at Embeds-Gierningen er ikke vores, men den Hellig-Aands« (GP 1, s.419). Apostelens trøst skal også være vores, på »hele vor Pillegrimsfærd til det hellige Land, til de evige Boliger« (GP 1, s.420f). Hvor Helligånden, Kristi Ånd er, der er Kristus selv »aandelig og virkelig nærværende« (GP 1, s.419). Helligånden vil omskabe menneskets hjerte til en bolig for Faderen og Sønnen (GP 1, s.422; jf. Joh.14,23 og DLL,v.12). Fra nu af er Helligånden - i sammenhæng med menighedsforståelsen - i centrum af Grundtvigs teologi. Den eskatologiske spænding forankres således i Grundtvigs teologi: på vejen til de evige boliger, det eskatologiske, synlige Gudsrige, skaber Helligånden Guds rige her ved at gøre Kristus nærværende i menigheden og forene mennesket med Gud.

Dette gennembrud præger 25.s.e.tr., hvor Grundtvig prædiker over håbet om det evige liv og profetisk skuer ind i paradiset med livets træ

(GP 1, s.434). Det stærke håb skyldes, at lyset nu »udbryder af de hellige Skrifter selv [jf. 2.Kor.4,4], af det kun skindøde Bogstav, Guds egen Finger skrev«. Dette lys fra skriften »forvandler vort Haab, som er Guds Rige inden i os fra Dunkelhed til Klarhed over Klarhed, saa vi, som i et Speil see ham..« (GP 1, s.435).³⁹ En ny forståelse af Skriften er brudt igennem (smlgn. fastelavnssøndag 1823/GP 1, s.141). Prædikenen vidner om, at en mørk tid med oplevelse af Guds fravær er ovre; Grundtvig forstår nu, hvorfor »Sæden i Grunden voxer mest om Natten og om Vinteren« (se GP 1, s.436f). Erfaringen af Guds nærvær knyttes sammen med forventningen om Kristi genkomst udtrykt i ordene fra slutningen af Johannes' Åbenbaring (GP 1, s.438).⁴⁰

Kort tid efter fødes i Grundtvig håbet om en kristelig og folkelig opvågning hos det danske folk, og han forkynder 1.s.i adv.1823 ud fra Rom.13,11-14, at 'natten er forgangen og dagen kommet nær' (VU 7, s.371; GP 2, s.25). Fordi han er befriet fra det åg selv at skulle nyskabe kirken, og fordi »Oplysning er den Hellig-Aands Gierning..Da toner det fra Himlen, før vi tænke det: Natten er forgangen og Dagen kommet nær« (GP 2, s.29). Grundtvig henviser til Jakobsstigen (Gen. 28) som et udtryk for sin egen erfaring (GP 2, s.27). 1.s.i adv. 1822 og 1823 er parallelle i understregningen af, at gerningen er Guds. I 1822 gav det Grundtvig frimodighed at komme i Herrens navn med det, som deraf fulgte - lys, fred og glæde. Nu løses han af sit mismod over den åndelige ligeGYldighed, han møder, ved at se, at det er Helligånden, som skal bringe det nye liv til kirken. Grundtvigs prædikener er fortsat bibelske, men bliver nu »kirkelige«, idet de samler sig om det centrale i menighedens liv og overlevering (se Thyssen, s. 113f).

Juledag gengives dele af ældre julesalmer, og Grundtvig konstaterer, at salmesangen i menigheden er så svag, »saa nu maae Lovsangstønerne snart enten stige paa ny, eller ganske forstumme«; trøsten ligger i, at Gud kommer sine børn til hjælp, når de er mest rådvilde (GP 2, s.54). Prædikenen slutter med opfordring til at synge Herren en ny sang (GP 2, s.56; jf. Ps.96).

Nytårsdag 1824 beskrives forholdet mellem det 'kristelige nyår' og 'evighedens nyår' som forholdet mellem forår og høst (GP 2, s.67; se også søndag sexagesima/GP 2, s.122f). Det 'kristelige nyår' kaldes »Troens Aar, dette overnaturlige Foraar midt i Verdens Vinter« (GP 2, s.69);⁴¹ dette udsagn markerer Grundtvigs udvikling fra 1806 (jf.

o.s.219). »Troen« er Guds tilsagn om frelse ved Kristus, udtrykt i Joh.3,16 (GP 2, s.69).

Søndag e. nytår anfører Grundtvig igen Joh.15,5 (GP 2, s.72; se også GP 2, s.90. s.93) i talen om Kristi åndelige fødsel i »Hjertets Bethlehem«. Prædikenen nærmer sig DLL,v.3 i ordene om »Tonerne fra vort rette Fæderneland« (GP 2, s.74; jf.n.s.239).

4. og 5.s.e.H3K markerer det andet tilløb til opfattelsen af DLL (Indledn.GP 2, s.9; se n.s.242; 249f). Rom.13,10 »Kiærlighed er Lovens Fylde« er tema den første søndag. Joh.3,16 er i centrum her og året igennem. Alene ved modtagelse af Helligånden og ved tro på Kristus kan det dobbelte kærlighedsbud opfyldes (GP 2, s.97). Nyt håb bryder igennem ved tilliden til Helligåndens gerning (GP 2, s. 100f; se n.s.249f). Joh.7,38 og 14,23f anføres igen (ib.). I slutningen af 5.s.e.H3K hedder det: »Kiærligheds Baand: Nadveren forbinde os med Frelseren« (GP 2, s.110).

I 1813 talte Grundtvig om, at verset dannede et billede af Kristus (o.s.222f). 5.s.e.H3K 1824 siger Grundtvig, at vi ser »som i et Speil, indtil vi komme did, hvor vi kan skue Ansigt til Ansigt«, og at billedet netop er det middel, igennem hvilket vi kan få adgang til at »føle« Guds »Nærværelse« (GP 2, s.107; jf.o.note 20). Grundtvigs brug af billedet udtrykker således den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige.⁴² 15.s.e.tr.1824 er skrifterne »et levende Billede af Ordet«, den nærværende Kristus, som taler til menigheden (GP 2, s. 347).

DLL er på vej søndag septuagesima 1824, når Grundtvig taler om, at kristendommen både leder til de levendes land og tænder »et Lys i vor Sjæl, der som en Straale af Naadens Soel gjør vor Aand og vort Hjerte levende, skaber et nyt, et aandeligt Paradis i os, hvor Livets Træ bærer Udødeligheds Frugt« (GP 2, s.111; jf.n.til DLL,v.9 og 12). V.3 og 7 (barnet, det barnlige) og v.9 foregribes ligeledes i ordene: »Troen paa ham, den allerenfoldigste barnligste Tro var Veien, den eneste Vei til Guds Rige« (GP 2, s.116).

Fastelavnssøndag peger frem mod DLL i betoningen af barnedåbens betydning (se n.s.244); her bruges stigebilledet i sammenhæng med dåben.

Modsætningen mellem verdens håb og det kristne håb præger tiden fremefter. DLL,v.4-6 foregribes i en række prædikener, se n.s. 241f. Påskedag 1824 spørger Grundtvig, hvorfor påskefesten ikke er

»en saadan aandelig Vaar, i hvilken Isen smelter og Jorden grønnes i vort Hjerte..« (GP 2, s.184f).

6.s.e.påske 1824 med overskriften »Kiærlighed skal skjule Syndernes Mangfoldighed!« (1.Pet.4,8) er tæt på DLL. »Kiærlighed er det Aandens Kys som forener Alt hvad der er født af Gud med Ham og til Ham og i Ham,..som er Kiærlighed selv, og elskede Verden saa høit, at Han gav sin eenbaarne Søn, for at Alle, som troe paa Ham, skal ikke fortabes, men have det evige Liv« (GP 2, s.238). Erfaringen af Helligåndens gerning må ligge bag denne prædiken: Helligånden, »Kiærlighedens Kraft, den er det som fuldender Beviset paa Christendommens Sandhed for vort Hjerte«; Grundtvig henviser til Joh.7,38 og pinsens åndsudrustning (GP 2, s.245). Denne søndag falder 30.5.; skovoplevelsen fandt sted 31.5.1811 og står uden tvivl stærkt i Grundtvigs erindring på dette tidspunkt. Prædikenen kaster lys over DLL,v.13 (se n.s.254) og er formodentlig indledningen til det sidste oplæg før affattelsen af salmen (Indledn.GP 2, s.16).

Pinsedagsprædikenen har muligvis direkte sammenhæng med DLL (se n.s.253). Grundtvig siger, at man først ret kan holde pinse, når man har nået den kristelige manddomsalder (jf. Ef.4,13); d.v.s. når man har gennemskuet verdens »Fristelser og Falskhed«, har lært »at kiende Fiendens Magt og overvundet den Onde..have overvundet Dødens Frygt og føle«, man er gået over fra døden til livet, gået ind i Herrens hus »at bygge og boe der evindeligt«. Det er klart, »at kun i Himlen holdes Pindse ret..men skal vi holde den i Himlen maae vi begynde paa Jorden« (GP 2, s.250f). Der er ingen tvivl om, at Grundtvigs egen erfaring ligger bag disse ord. Denne erfaring af at være gået over fra døden til livet (jf.n.s.250) giver prædikenerne en lys tone, som præger resten af kirkeåret.

4.s.e.tr.1824 proklamerer Grundtvig med overbevisning det kristne håb over for verdens håb (se n.s.248). Året før på samme søndag var evighedslængselen dominerende.

Den tone af fortrøstning ved embedsgerningen, som præger 22.s.e.tr.1823 og 1.s.i adv. 1823 genfindes i forstærket form 5.s.e.tr.1824. Teksten er Lk.5,1-11, Peters fiskedræt. Grundtvig siger, at først når »vi see hvor Han gaaer hen, saa vi skimte Maalet,..hvortil Han leder os, og Menigheden med os« først da »kan vi følge Ham med..glad Forvisning« (GP 2, s.282). Nu gør han embedets gerning med håb⁴³ og glæde og kan sige: »Natten er forgangen og Dagen kommen nær, ..den er alt oprundet, saa det rette Lys skinner nu, de Levendes Lys..

hvorved Isen smelter i mig selv, og Jorden oplives til igjen at bære levende Urter, og sommerlig Frugt« (GP 2, s.283f). Menighedens eskatologiske mål sender således glæde ind i kirken nu; Grundtvig rækker nærmest ud efter det og kan ved det Kristusnærvær, som Helligånden skaber, sige, at det allerede er nået.

8.s.e.tr.1824 taler Grundtvig igen om forening med Kristus ved nadveren; herved vokser vi »i Hans Forening som er Eet med Faderen, ved dette Samfund skabtes Himlen i vort Bryst, ved dette Samfund skal vort Støv forklaret mættes med evig Glæde i Hans Ansigts Beskuelse!« (GP 2, s.307; jf. 1.Kor.13,12).

På 10.s.e.tr.1824 udtaler Grundtvig, at han nu og på pinsedag samme år har frimodighed til at forkynde om Helligåndens gerning, sådan som han længe gerne har villet det.⁴⁴ Den større frimodighed, han føler, giver ham den vished, at »den nærmer sig, den aandelige Pindsefest der i Jesu Christo ved den Hellig-Aand skal holdes i Hedninge-Land« (GP 2, s.321; se n.s.246). Omkring dette tidspunkt skriver Grundtvig sit 312 strofer lange digt »Nyaars-Morgen« om sit liv og sit håb for en kristelig og folkelig opvågningen hos det danske folk. Grundtvig siger i fortalen hertil, at en »velsignet Nyaars-Morgen i Skjær-Sommer« var oprundet, da han »greeb Rim-Staven, der nu længe havde hvilet hos mig, mellem alle de andre Old-Sager, jeg syndes at skulle tage med mig i Graven« (VU 7, s.371f. Se også U. Hansen: Grundtvigs Salmedigtning, bd. 1, Odense 1937, fremover fork. Hansen, s.88). Muligvis som en frugt af denne afklaring skrev Grundtvig DLL. Det kan jeg ikke tage stilling til, og det er heller ikke min opgave. Det vigtige i denne sammenhæng er, at prædikenerne helt til slutningen af kirkeåret 1823/24 belyser salmen. Eksempelvis mener jeg, at 22.s.e.tr.1824 understreger pinsen som salmens baggrund, jf.n.s.251f og s.254.⁴⁵

Den her fremlagte oversigt i I.C. og II.A. har vist, hvordan den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige fremkommer og forankres i Grundtvigs teologi. Tilliden til Gud Helligånd og Hans gerning i menigheden markerer et afgørende gennembrud i forløbet: nu bliver Guds rige nærværende, for Helligånden er »den Christi Statholder alle Christne skulle elske ære og lyde som Kongen selv, ja ved Hvem Han er og selv nærværende iblandt os«. Sådan hedder det 22.s.e.tr.1823/GP 1, s.419 i den prædiken, som viser, at Grundtvig er blevet befriet fra det åg selv at skulle bringe fornyelse til kirken; subjektet i Fil.1,6 tolkes som Helligånden. Den begyndende udvikling af

Grundtvigs kirke- og menighedssyn, som fandt sted i Præstø, føres først for alvor videre i København efter dette gennembrud. Bl.a. følgende skriftord bruges om Helligånden: Joh.4,14; 7,38; Gal.4,4ff; Hans gerning er foreningen med Kristus, jf. udlægningen af Fil.1,6 på 22.s.e.tr.1824 (n.s.251f). I forståelsen af denne forening er Grundtvig bl.a. inspireret af Joh.15,5; 14,23; Kol.1,27; 1.Kor.6,19; 1.Pet.2,5; Ef.2,21f. Ånden gør således sin gerning i hele menigheden/legemet/bygningen, såvel som i de enkelte troende/lemmer/byggesten. Foreningen *begyndes* i dåben (Gen.28, stigebilledet; 1.Pet.1,3; Rom.6,4f; Kol.1,13; 2,12; Gal.3,26f; Mk.10,13-16), der giver barnekår hos Gud, *næres* ved nadveren (fx Joh.6,51-58), ved bøn (Gen.28, stigebilledet) og lovsang (Gen.28, stigebilledet; Ef.5,18ff), ved at erfare Kristi nærvær, når Han lyser sin fred over menigheden (Joh.20,22), når Han udtaler uddelingsordene ved nadveren (n.s.252). Foreningen fører ved Helligåndens gerning til vækst frem mod 'kristelighed', en vækst som fuldendes i evigheden, jf. fx Rom.5,1-6; 8,18.29; 2.Kor.3,18; Gal. 2,19f; 1.Pet.1,22f; 4,7f.12f; Ef.6,10-18; 1.Joh.3,2.14; 1.Kor.13,12; 15,49; Fil.3,21. Dette betyder, at de levendes land, Kærlighedens rige, ved Helligånden allerede nu kan bebos i troen og i håbet og forny livet her til et sandt menneskeliv; det vil sige et liv, hvor man vedkender sig længselen efter Gud og ser den skabte verden som et tegn på Hans kærlighed, som den udtrykkes i Joh.3,16.

Efter oversigten over perioden 1821-24 vil jeg i lyset heraf foretage en gennemgang af DLL. Salmen falder i tre dele: menneskets evighedslængsel (v.1-3), den voksnes mislykkede forsøg på at skabe sig svar på sin evighedslængsel (v.4-6) og Guds svar på menneskets evighedslængsel (v.7-13).⁴⁶

B. De Levendes Land

1. Menneskets evighedslængsel (v.1-3)

Jeg kiender et Land, / Hvor Haaret ei graaner og Tid har ei Tand /
Hvor Solen ei brænder ⁴⁷ og Bølgen ei slaaer / Hvor Høsten omfavner den blomstrende Vaar,⁴⁸ / Hvor Aften og Morgen gaee altid i Dands / Med Middagens Glands!⁴⁹ (SV 3, nr.86, v.1).

'Landet' bliver et gennemgående motiv i prædikenerne 1823-24.⁵⁰ Skærtorsdag 1823 beskriver Grundtvig i sin forklaring af då-

bens betydning, hvordan den kristne menighed herved er arving til det »aandelige Canaan, til det forjættede Land bag den store Jordan«. ⁵¹ I 1824 hedder det på 10.s.e.tr.: »denne Gud Faders Eenbaarne, som gik i Døden for os, paa det vi kunde gaae til de Levendes Land« (GP 2, s.315. s.321. Se også n.s.245). Den bearbejdede form af salmen, som trykkes i 1832, bærer titlen »De Levendes Land« (SV 3, nr.112). Ordene findes i den oprindelige, af Grundtvig udgivne, tekst - som danner grundlag for SV 3, nr.86 - i v.4 og 9. Overskriften, som sikkert er Grundtvigs egen, er hentet fra Ps.27,13. ⁵² Ordene betegner i GT jorden, hvor livet leves, i modsætning til dødsriget; hos Grundtvig udtrykker de forventningen om det eskatologiske Gudsrige, det aandelige Canaan, som »et *land*, noget anskueligt og rummeligt«, der skal danne rammen om »det evige Høst-Gilde i Faderens Huus«. ⁵³ I dette land kendes ikke denne verdens begrænsninger, for eksempel alderdommen, og Guds omsorg erfares umiddelbart. Det personlige udsagn i første linje ændrede Grundtvig senere til »O, deilige Land«, hvilket betød, at alle versene begyndte med et personificeret begreb. ⁵⁴

V.2 beskriver det dejlige land som et sted, hvor sorg og smerte ikke længere findes, og nu siger Grundtvig, at der i alle mennesker er en længsel efter dette land.

O! deilige Land! ⁵⁵ / Hvor Glasset ei rinder med Taarer som Sand ⁵⁶ / Hvor Intet man savner som Ønske er værd / Hvor det ikkun fattes, som smertede her / Hvert Menneske søger med Længsel i Bryst / Din smilende ⁵⁷ Kyst! (v.2)

Menneskets evighedslængsel er et grundlæggende tema i DLL; jf.o.s.225ff. Slægtskabet med Gud udtrykkes fx 4.s.e.påske 1824/GP 2, s.216, hvor Grundtvig konstaterer, at det menneske, som ikke længes efter Gud, har »et Hjerte som Kvæget« (GP 2, s.217). Det »naturlige« menneske har således denne længsel, det er »unaturligt« ikke at have den (se alm.bededag 1823/GP 1, s.237 og B. Christensen: Fra drøm til program, Kbh. 1987, fremover fork. Christensen, s.25). ⁵⁸ Efter faldet beholdt mennesket af det evige liv »kun den dybe, dunkle Længsel..denne grændseløse Lyst til Livet..« (25.s.e.tr.1823/GP 1, s.432). Af disse ord fremgår, at Grundtvig har fået en ny forståelse af sin 'trang til liv' i den romantiske periode (jf.o.s. 218f): den var skabt af Gud (se K. Thaning: Grundtvigs møde med Irenæus. I: Grundtvig-Studier 1953, fremover fork. Thaning, s.45. s.53).

På 4.s.e.tr.1823, hvor teksten er Rom.8,18-23, taler Grundtvig stærkt om menneskelivets forkrænkelighed ud fra Prædikerens Bog og om menneskets evighedslængsel. Herefter prædiker han om håbet om evigt liv, om Kristus, der lod sig føde »i den store Vinter-Solhvervs Tid«, hvormed et nytår fødtes, som »skal kun endes med den store Høst, som slutter Tiderne med den store, glade Evighedens Hvile, hvor Død og Forkrænkelighed ei kan nærme sig, hvorfra de med al Sorg og Suk maa flye« (GP 1, s.315). Disse linjer ligger tæt på v.2 i DLL i beskrivelsen af evigheden uden sorg og smerte (se også langfredag 1823/GP 1, s.202).

Som Kingo talte om længselen i sin salme med henvisning til fortællingen om den rige mand og Lazarus (Lk.16,19-31), vil Grundtvig for *sin* samtid tale om menneskets evighedslængsel - også med henvisning til denne fortælling (Thodberg:DLL, s.183). Det gør han i særlig grad 16.s.e.tr.1823.⁵⁹ Med udgangspunkt i Ps.27,4 beskrives i prædikenen udførligt længselen efter det evige, som det er afgørende for mennesket at vedkende sig.⁶⁰ Hvis det nemlig ikke står ved sin længsel efter »et roligt Paulun, som ikke nedtages, hvis Nagler skal aldrig uddrages« (GP 1, s.375f), så ender det med, at mennesket vågner »som den Rige Mand husvild i Pine, og seer, paa hin Side Svælgget, i Abrahams Skiød, den rolige Bolig, du ei vilde agte, ei vilde vinde« (GP 1, s.379).⁶¹ På denne måde forsøger Grundtvig at vække sine tilhørere til erkendelse af deres højere bestemmelse.⁶² Skønt målet er de evige boliger, kan Kristus komme længselen i møde allerede her (n.s.247f).

Søndag e. nytår 1824 nærmer Grundtvig sig v.3 i DLL, barnets erindring om det forjættede land. Han siger bl.a., at Kristus kan åbne Skriften, så det bliver muligt at høre »Tonerne fra vort rette Fæderland« og forstå det »Tungemaal, vi vel dunkelt erindre var i tidlig Barndom vort Moders-Maal, men er nu hardtad glemt, fordi det bruges ei i Verden« (GP 2, s.74). Grundtvigs erindring om landet (se også n.s.244) giver verset dets personlige farve. Som Christensen påpeger, er der en stigning i intensiteten gennem de første tre vers (Christensen, s.34).

Forjættede Land! / Du hilses i Morgenens speilklare Strand, / Naar Barnet mon skue din Skygge⁶³ fuldskiøn, / Og drømmer, du findes, hvor Skoven er grøn, / Hvor Barnet kan dele med Blomster og Siv / Sit Smil og sit Liv! (v.3)

Grundtvig viste 2.pinsedag 1813 (o.s.223) syn for den skabte verden som et billede på Guds kærlighed. 7.6.1822, hvor prædikenens tema er Mt.18,3, udfoldes hvordan barnet har en ligefrem glæde ved livet og naturen uden sorger og bekymringer; barnet har et direkte forhold til Gud. Grundtvig sammenligner barndommen med »en liflig Morgen-Stund, da vi ligesom klappe i Haand mod Livets opgaaende Soel, og finde i hvert Straa, som grønnes ved vor Vei en smilende Blomst, en Morgenstund da Livets Dag svæve for os som et Billede af Evigheden, da Sorgen er stakket og Haabet frisk«. Barndommen er »et Billede af den sande Menneske-Adel og Lykke« (GPP 2, s.252). Fra denne prædiken er der en linje til DLL,v.3, hvor barnet har en umiddelbar erfaring af Guds kærlighed gennem naturen (Thodberg: DLL, s.185f) og mindes paradiset ved at betragte den skabte verdens skønhed (Thodberg:Prædikant, s.135).⁶⁴ Fra nu af er der hos Grundtvig en sammenhæng mellem barnets tryghed, markens liljer og himlens fugle, jf. fx »Sov sødt, barnlille«, v.1.⁶⁵

Ovenstående kan sammenfattes således: Menneskets længsel efter et dejligt land uden denne verdens begrænsninger, sorg og smerte, vidner om, at det er skabt af Gud til at bo i de levendes land. Barnet har en erindring om det tabte paradiset.

De følgende vers markerer et brud i salmen, idet de formulerer et opgør med menneskets egne forsøg på at skabe sig evigt liv på jorden. Hos Thaning affejes Grundtvigs udadvendte polemik i prædikenerne: »Kingostilen fanger ham ind« (Thaning, s.57) til fordel for »Digtets Selvfordybelse og Selvopgør« (ib., s.56). Jeg mener ikke, der sagligt set er nogen modsætning mellem prædikenerne og DLL; selv om DLL ikke er skrevet til prædikestolen, ligger det samme ønske bag både prædikenerne og salmen, nemlig ønsket om at forstyrre verdens ro. Dette ønske udtales 4.s.e.tr.1824, og jeg mener, v.4-6 skal ses i dette lys: »den falske Fred maa forstyrres før man kan føle Trang til den sande,..man maa fortvivle om at finde det evige Liv i Verden, før man kan lære at søge det, hvor det ene er: i Himlen« (GP 2, s.279f). Grundtvigs udtalte ønske før indsættelsen i Præstø var »at bekæmpe Døden, i mig og omkring mig, med Opstandelsens Haab« (jf.o.s.225).

2. *Den voksnes mislykkede forsøg på at skabe sig svar på sin evighedslængsel (v.4-6)*

Nytårsdag 1824 hedder det om syndefaldet: »med Synden oprandt et ulyksaligt Nyaar paa Jorden, ved den blev Paradisets Vaar med Eet forvandlet til et sørgeligt Efteraar« (GP 2, s.68), og menneskets umiddelbare forhold til Gud, præget af »barnlig Ydmyghed, urokkelig Tro og tillidsfuld Kiærlighed« (GP 2, s.67), blev brudt.⁶⁶ Som skabt af Gud har mennesket en længsel i sig efter det evige (jf.o.s.238f); men, hedder det 2.s.i fasten 1824, »Vantroens Børn« kan af »denne Verdens Aand« blive slået med blindhed, både for det, der er i himlen, og for det, der er i deres eget hjerte (GP 2, s.144; jf. 2.Kor. 4,4) eller, som Grundtvig siger Kr.himmelfartsdag 1824, man kan forsøge at udrydde himmellængselen af sit hjerte af lyst til at drømme om »en Fred om en Lykke om en Glæde i Verden, som ei findes« (GP 2, s.237).⁶⁷ V.4 handler om denne drøm.

O! flygtige Drøm / Om Evigheds-Øen i Tidernes Strøm, / Om Templet for Glæden i Taarernes Dal / Om Halvgude-Livet⁶⁸ i Dødnings-Sal, / Med dig fra de Fleste henfarer paa Stand / De Levendes Land! (v.4).

Drømmen går ud på at leve evigt på jorden som sin egen herre, uden sorger og bekymringer; med ordene fra 6.s.e.tr.1823 »at leve som lystige Syndere paa Jorden evindeligt« (GP 1, s.322). Men drømmen er flygtig, idet verdens håb er »forfængeligt: en Røg, en Skye som bortdrives af Vinden, og er ikke meer«⁶⁹. Forbliver man i denne drømmetilværelse, når man ikke til de levendes land (1.5-6). Grundtvig tager dette tema op i flere prædikener: 2.s.i fasten 1824 siger han, at der over mange mennesker er faldet en »Sjæle-Søvn, med Sundheds Drømme..det er med dem som Herren siger ved Propheten: de ere som den der drømmer at han æder og drikker men vaagner dog hungrig og tørstig« (GP 2, s.144f). De drømmer, at de er sunde og stærke (GP 2, s.141).⁷⁰ Det er vigtigt, at de vækkes »til Hunger og Tørst, før de forgiæves skal raabe med den rige Mand etc.« (GP 2, s.145).⁷¹ Grundtvig ønsker at kalde sin menighed til besindelse, til ikke at gå glip af de levendes land.⁷²

V.5-6 siger, at selv de bedste forsøg på at skabe himmerig på jord gennem poesi og kunst kun er erstatninger for det, som kan stille hjertets længsel:

O, skuffende Drøm / Du skinnende Boble paa Tidernes Strøm, / Forgiæves dig Skjalden, med Mund og med Pen / Af glimrende Skygger vil skabe igjen, / Naar Skyggen er ligest, da hulke de Smaa / Som stirre derpaa! (v. 5)

Fortryllende Drøm / Om Evigheds-Perlen i Tidernes Strøm, / Du giækker de Arme, der søge omsonst / Hvad Hjertet begiærer, i Billed og Konst, / Saa varigst de kalde hvad sikkert forgaaer / Som Timer og Aar! (v. 6)

16.s.e.tr. 1823 hedder det, at det menneske, som ikke vedkender sig sin skaber og sin evighedslængsel, kun får en flygtig glæde: »blommede Bobler, som briste i Luften« (GP 1, s.377. Se også palmesøndag 1821/GPP 1, s.137; 6.s.e.tr.1823/GP 1, s.323; 1.s.e.H3K 1824/GP 2, s.76). Dette udtryk leder tanken hen på v.5, hvor det bruges om digterens forgæves forsøg på at spejle det evige.⁷³ I modsætning til de bibelske billeder (se o.note 20 og s.234) skaber den ikke-bibelske poesi kun »glimrende Skygger«, uigennemsigtige og døde billeder, der ikke fører ud over sig selv (Thodberg:DLL, s.190). Derfor bryder »de Smaa« i gråd.⁷⁴ 5.s.e.H3K 1824 belyser v.5 ved at sammenligne sproget hos NT's forfattere p.d.e.s. og »Verdens Digtere« og »Verdens Vise« p.d.a.s.: De første taler »jævnt og barnligt, og dog, naar man betænker det saa høit og dybt, at det vidt overgaaer al menneskelig Viisdom« (jf.o.s.220). Talen drejer sig her om kærligheden. De sidste, digterne og de vise i verden, »umage sig med at finde paa store, høitrvænde, velklingende Ord, umage sig forgæves og kan aldrig..klart udtrykke, hvad vi dunkelt føle..Kiærlighed er varm, og iiskold er de Vises Tale, som stræber at udtrykke den«. Deres ord fordunkler kærligheden og stjæler dens farve (GP 2, s.104f). Hermed markerer Grundtvig sit opgør med den romantiske digtning.

V.6 er parallelt med v.5. Her drejer det sig om, at »de Arme« - som svarer til »de Smaa« - ikke får, »hvad Hjertet begiærer«, gennem kunsten. De bliver forledt af den fortryllende drøm til at tro, at det forbigående er evigt.

Således beskriver Grundtvig verdens skuffende håb, som han kender, fordi han har prøvet, hvad det er at høre verden til (4.s.e.tr. 1824/GP 2, s.277). Nu er han nået til »den christelige Manddoms-Alder« (jf.o.s.235). Ud fra denne dybe erkendelse kan Grundtvig skrive sin store salme. Han kan gennemskue verdens fortryllende erstatninger for det ægte og bringe Guds eget svar på sin skabnings længsel. Det gør han i DLL,v.7-13.

3. Guds svar på menneskets evighedslængsel, v.7-13

a. Barnekår ved Kristus (v.7-8)

Med v.7 indtræder et brat vendepunkt i salmen. Det for mennesker umulige er sket, idet Gud har udrakt sin hånd »af Himlen at hente os op fra Afgrunden« (jf.4.s.e.påske 1824/GP 2, s.218). Det skete, da Han i kærlighed til verden sendte sin Søn for at give mennesker det evige liv ved tro på Ham (Joh.3,16). Således har Gud opfyldt barne-drømmen om paradisi, idet Han har gjort det muligt for os at få barnekår ved Kristus. 'Barnlig' (v.7) korresponderer med 'barnet' (v.3). Nu er versindledningerne ikke blot personificering, men også bøn (Christensen, s.36).

O, Kiærligheds Aand! / Lad barnlig mig kysse din straalende Haand / Som rækker fra Himlen til Jorderigs Muld, / Og rører vort Øie med Fingre som Guld, / Saa blaalig⁷⁵ sig hæver bag buldrende Strand / Det deilige Land! (v.7)

O himmelske Navn! / Som aabner for vores din hellige Favn, / Saa Aanden, usmittet, kan røre ved Støv, / Og levendegjøre det visnede Løv, / O lad mig nedknæle saa dybt i mit Leer, / At Gud mig kun seer! (v.8)

»Kiærligheds Aand« er Guds »evige, usynlige, levendegjørende Kraft« (8.s.e.tr.1823/GP 1, s.335). Ånden gør mennesket i stand til at skimte det dejlige land »ikke som et Billede i Morgenens spejklare Strand, men som *en Landkending bag Dødens buldrende Hav*« (Chr. Ludwigs: Af Menighedens Sang, Kbh. 1918, fremover fork. Ludwigs, s.126).

V.7-8 kan forstås om dåben⁷⁶: hånden, der rører ved øjet, kan således henvise til korstegningen for pande og bryst, og ordene om favnen⁷⁷ og bønnerne til Mk.10,13-16 efterfulgt af Fadervor (Thodberg: DLL, s.196). Det himmelske navn er Jesu navn (Fil.2,9f; Heb. 1,4; Joh.Åb.19,13 (Christensen, s.36)). I dette navn kan vi bede Fadervor, hvorfor Grundtvig indledte bønnerne med »I Jesu Navn«. Således beder man på Jesu vegne og med Hans autoritet. »Den myndighed, som Fadervor i Jesu navn giver den bedende, betyder, at Helligånden uden at blive vanæret kan levendegjøre det fortabte menneske« (Thodberg: DLL, s.196). Dette synspunkt udvikler Grundtvig 10.s.e.tr.1824/GP 2, s.319f.⁷⁸

Fastelavnssøndag 1824 fastslår Grundtvig for første gang barnedåbens betydning (Indledn.GP 2, s.10).⁷⁹ Dåben må »nødvendig staae for os som den underfuldeste Begivenhed vi har oplevet,..thi naar vi tænke os tilbage til vor Daab, hvorved vi udfriedes af Mørkets Magt og oversattes i Guds elskelige Søns, vor Herres Jesu Christi Rige, da maae vi vel drømme som Jakob, at vi see en Stige opreist fra Jorden til den aabne Himmel, hvor Guds Engle vandre op og ned, de smaa Børns Engle, der, som Herren siger, see altid Faderens Ansigt som er i Himlene, da maae vi vel udraabe med Jakob her er Guds Huus og Himlens Port, og vi vidste det ikke« (GP 2, s.125). Stigebilledet (jf.o.s.227) anvendes her i sammenhæng med dåben. Kristi nærvær knyttes i særlig grad til dåben. Grundtvig henviser til læsningen fra Mk.10 ved den enkeltes dåb og siger: »da tog han jo ogsaa os aandelig i Favn, trykde os kiærlig til sit Frelser-Hjerte, og lagde sine Hænder paa os..lyste sin Faders Velsignelse over os, ved hvilken vi skal leve evindelig« (GP 2, s.126).⁸⁰ Joh. 7,38 knyttes sammen med dåben (GP 2, s.130). Barnets drøm om paradiset (DLL,v.3) kender Grundtvig fra sit eget liv (GP 2, s.126).⁸¹ Ved tro på Kristus og ved dåben har Gud opfyldt drømmen og åbnet paradiset »i det vi annammede Magt til at være Guds Børn, Arv i det Hellige Land!« (GP 2, s.127). Efter dåben følger et liv i efterfølgelse af Kristus, ellers »er nødvendigviis Daaben spildt paa os« (ib.; 6.s.e.tr. 1824/GP 2, s.290). Grundtvig henviser bl.a. til Rom. 6,4 (GP 2, s. 129).

Grundtvig bruger ordet barnlig (v.7) som udtryk for den døbtets rette forhold til Gud (Jf.o.s.220. Se også 14.s.e.tr.1824/GP 2, s.343; 15.s.e.tr.1824/GP 2, s.351). Barnlighed hænger sammen med ydmyghed, jf. v.8,1.5-6. Ydmygheden i gudsforholdet understreges 11. og 17.s.e.tr.1824.⁸² 17.s.e.tr. formaner Grundtvig menigheden til at leve som Guds børn. Det hedder bl.a.: lad os »aldrig glemme, at mens vi vandre her, da gaae vi paa det Glatte mellem spændte Snarer, og at mellem alle Fristelser som true Guds Børn er ingen farligere end Fristelsen til at glemme, at vi ere Børn, som skal voxe..i vor Herres Jesu Christi Naade og Kundskab, voxe, ei som de, der ophøie men som Han der fornedrede sig selv⁸³, voxe til Lighed med ham, vi aldrig naae i Ydmyghed, før vi komme did hvor han er og leve ved Ham, som Han lever ved Faderen!« (GP 2, s.360). Hertil kan mennesket ikke komme ved egen hjælp, og Grundtvig understreger med front mod rationalismen, at Jesus ikke blot er en guddommelig lærer og et dy-

dens mønster, men en frelser og forløser, som ved sin Ånd virker i den troende (GP 2, s.359f). Det kristne liv beskrives således som en vækst frem mod livet i Faderens hus. Det kristne liv omhandles i v.9-12.

b. Tro, håb og kærlighed (v.9-11)

i. Tro (v.9)

Bevægelsen gennem Treenigheden afbrydes nu for at give plads for en ny trehed - tro, håb og kærlighed (v.9-11; Christensen, s.36). Der er en vis parallelitet mellem v.7 og v.9 og mellem v.8 og v.10, idet troen og håbet kan ses som »personificerede *virksomheder* af Åndens og Sønnens gerning« (ib., s.37).

O, Vidunder-Tro! / Som slaæer over Dybet den hvælvede Bro⁸⁴ / Der Iis-Gangen⁸⁵ trodser i buldrende Strand / Fra Dødninge-Hjem til de Levendes Land, / Sid lavere hos mig, du høibaarne Giæst! / Det huger dig bedst!

'Troen' kan ses som Guds tilsagn om frelse ved Kristus (Joh.3,16; jf.o.s.233f). Dette syn støttes af, at Grundtvig 14.s.e.tr.1824, muligvis kort tid efter affattelsen af DLL, definerer kristendom på en måde, som svarer til beskrivelsen af »Vidunder-Troen«: »for os maa Christendom nødvendig betyde den guddommelig banede Vei for faldne, skrøbelige Mennesker, for Syndere til Guds Rige, for Dødens Fanger til de Levendes Land« (GP 2, s.340). Kristus både viste og banede denne vej (GP 2, s.341. Se også søndag septuagesima 1824/GP 2, s. 111). Han alene kan bære os over de store afgrunde (5.s.e.tr.1824/GP 2, s.283), for Han er selv vejen, »den levende Vei mellem Himlen og Jorden« (16.s.e.tr.1824/GP 2, s.352, jf. Joh.14,6). Han er vejen over »det bundløse Svælg«: »Han som var i Guds Skikkelse, nedsteeg til Støvet, ja nedsteeg i Svælget, i Dødens Svælg, for i sig selv at skabe en Vei til Salighed for Syndere, en Vei til de evige Boliger af Naade og Sandhed« (17.s.e.tr.1823/GP 1, s.381f). Troen er således ikke en menneskelig anstrengelse, men udtryk for fællesskab med Kristus; og dette fører over i den anden betydning af ordet, nemlig 'vidundertroen' som en person, »i en vis forstand nærmest identisk med Helligånden«, som bor hos mennesket, og som skaber en »fast broforbindelse til DLL« (Christensen, s.37).

Thodberg har henledt opmærksomheden på, at den tro, det gælder om, ikke er den, »der i bogstavelig forstand kan flytte bjerge«⁸⁶; det er egenkærlighedens bjerg (10.s.e.tr. 1824/GP 2, s.321), troen skal flytte, »og derfor fuldkommes troen først i kærlighed« (Chr. Thodberg: »De Levendes Land« og prædikenerne sommeren 1824. I: Dansk Kirkesangs Årsskrift 1971-72, fremover fork. Thodberg: '1824', s.149).⁸⁷ Hvordan det sker udfolder Grundtvig samme søndag. Han siger, at han den forløbne pinsemorgen og nu for alvor føler, han kan forkynde om Helligånden (GP 2, s.321); »..uden den Hellig-Aands Gierning er Troen død og magtesløs, thi uden Ham er den saa langt fra at kunne flytte Bjerge, at den er selv som et Rør, der bevæges af alle Vinde« (GP 2, s.315); Grundtvig føler trang til på det stærkeste at indskærpe troen på Helligånden, for »uden Tro paa den Hellig-Aand, uden Samfund i Christo Jesu med Gud formelet Ham, er al vor Christendom kun Skyggeværk, er Troen magtesløs, er Haabet tomt og Hjertet koldt« (GP 2, s.319). Det vil sige, at den eneste tro, der kan flytte egenkærlighedens bjerg, er den tro, som Helligånden skaber, fordi denne ytrer sig i kærlighed til Gud og næsten. Dette fremgår af 6.s.e.påske 1824/GP 2, s.244f, hvor Grundtvig henviser til Joh.7,38 og pinsens Åndsudrustning. Hvor meget, der for Grundtvig står på spil for den kristne menighed, fremgår bl.a. af følgende udsagn: »..skal Guds Rige komme til os, da maae vi igjen annamme Guds Aand..thi kun Aanden er det levende Baand mellem Gud og os..« (10.s.e.tr.1824/GP 2, s.319). Således skaber Helligånden Guds rige her, på vejen mod Guds rige hisset.

ii. *Håb* (v.10)

Letvingede Haab! / Gudbroder! gienfødt i den hellige Daab! / For Reiserne mange til Landet bag Hav, / For Tidender gode, for Trøsten⁸⁸ du gav, / Lad saa mig dig takke, at Glæde jeg seer, / Naar Haab er ei meer!

Håbet genfødes i dåben⁸⁹, jf. 1.Pet.1,3, og indfries, »Naar Haab er ei meer«, jf. 1.Pet.1,4-9. »Gudbroder« betyder den, man bliver døbt sammen med (Thodberg: DLL, s.198; Thodberg: '1824', s.150). 2.s.e.H3K 1824 belyser l.3 i verset: i bønner, i Ånden, rejser man til landet bag hav (GP 2, s.84; se også påskedag 1824/GP 2, s.183). Således er håbet en person, der dels er personifikationen af det håb,

mennesket er skabt med, og dels »i en vis forstand identisk med Kristus« (Christensen, s.37); nemlig - vil jeg tilføje - Kristus, som Han møder os ved Helligånden. »Ligesom troen var både bro og gæst, er håbet både 'Gudbroder' og en slags luftbro« (ib., s.37).

Jeg har tidligere været inde på håbets stigende betydning i Grundtvigs forkyndelse (jf.o.s.228f). Grundtvig behandler for første gang dette begreb 2.s.i advent 1822;⁹⁰ den eskatologiske spænding understreges ud fra Rom.8,24; 2.Kor.3,18 og 1.Kor.13,12: Skønt »vi vandre i Dunkelhedens Land, ere kun frelste i Haabet, omgaaes med Herren kun i Troen, ikke i Beskuelsen, o, saa er dog Lyset oprundet for os,..saa vi alt her i det indvortes Menneske, forvandles som Apostelen siger, fra Klarhed til Klarhed af Herren af Aanden, skimte stedse mere tydelig i Speilet Lignelsen af den forklarede Sandhed som vi skal hist skue Ansigt til Ansigt« (GP 1, s.66). »Hist« korresponderer med tidsangivelsen »Naar Haab er ei meer« i v.10.⁹¹ Den centrale formulering om forening med Kristus (o.s.228) uddybes: »Hvad er de Christnes Haab hver for sig uden dette at Jesus Christus med sin Aand maa meer og meer indtage deres Hjerte, og opfylde det med sin Kiærlighed,..og at de omsider skal blive Eet med Ham, som Han med Faderen, naar han har henlagt alle sine Fiender under sine Fødders Fodskammel, og at da Gud skal være alle Ting i Alle« (GP 1, s.67). Grundtvig udfolder her Kol.1,27 »Kristus i jer, herlighedens håb« ud fra 1.Kor.15,25-28.⁹²

21.s.e.tr.1823 beskriver Grundtvig ud fra Ef.6,10-17 og 2.Tim.4,7 det kristne liv som en kamp (GP 1, s.415). Den del af rustningen, som hedder 'frelsens hjelm' (Ef.6,17), udlægger Grundtvig som »Seirens og Salighedens Haab«, og indholdet af håbet udtrykkes ud fra Rom.8,18: »at denne Tids Pinagtighed er ikke at ligne med den Herlighed som skal aabenbares paa os« (GP 1, s.416).⁹³ Den samme forståelse udtrykkes 4.s.e.tr.1823/GP 1, s.314, 25.s.e.tr.1823/GP 1, s.433 og 12.s.e.tr.1824/GP 2, s.334.

DLL,v.2 beskrev menneskets længsel. I behandlingen af 16. s.e.tr. 1823 standsede jeg før Guds svar på længselen (o.s.239). Grundtvig sammenligner den bedrøvede enke (jf. Lk.7,11-17) med længselen og hendes søn med håbet. Evangeliet til menigheden er, at Kristus svarer på menneskets længsel ved at opvække håbet, så det »reiser sig lyslevende og synker i din Længsels Favn og føder Jesu Christi Pris paa din Tunge, ja, føl om ei med Tro paa ham de evige Boliger oplades for dit Blik«. Ud fra Rom.10,8 siger Grundtvig, at Kristus er nær-

værende i ordene »græd ikke« og »stat op« (GP 1, s.380).⁹⁴ Længselen kan således fyldes med håb, når man lytter til Herrens ord. Denne fortolkning af Jesu tiltaleord peger i retning af den kirkelige anskuelse; i sin søgen efter Herrens nærvær kunne Grundtvig ikke nøjes med ord, som var talt til mennesker engang.

Samme tendens gør sig gældende søndag e. nytår 1824, hvor Grundtvig prædiker ud fra Mt.2,20b. Under henvisning til Joh.15,5⁹⁵ siger han, at når menigheden tilegner sig ordet »som talt af Herren ogsaa til os, ja talt til hele Jesu Christi Menighed«, kan Kristus fødes åndelig i »Hjertets Bethlehem« (GP 2, s.72).

25.s.e.tr.1823 definerer Grundtvig for første gang, så vidt jeg kan se, håbet som »Guds Rige inden i os« (GP 1, s.435f). Dette rige er ikke en statisk størrelse, men det vokser i den gode jord, bærer evighedsblomster, modnes og høstes, idet den troende påbegynder den forvandling til lighed med Kristus, som skal fuldendes i det åbenbarede Gudsrige (GP 1, s.434-36; jf. 2.Kor.3,18).

Mens længselen 4.s.e.tr.1823 er dominerende, kan Grundtvig på samme søndag i 1824 med emfase udtale håbet, og det sker med stærk understregning af forskellen mellem »Guds Herligheds Haab« og »Verdens Haab«, fx GP 2, s.275 og s.277. Denne prædiken er vigtig til belysning af DLL. Nu bliver håbet for første gang personificeret: »Christus i eder er Herlighedens Haab« (GP 2, s.279; se Højlund, s.134f.).

8.s.e.tr.1824 vil Grundtvig kalde menigheden til besindelse på dens håb: Ved at lade sig levendegøre af Ånden, er man Guds medarbejdere »til at ødelægge, hvad der stræber at..udslette Hans Billede, nedbryde Hans Tempel i os«, og da begynder håbet allerede nu at opfyldes (GP 2, s.305).

Den tankegang, som blev udviklet 16.s.e.tr.1823, udbygges på samme søndag i 1824. Jesu ord »græd ikke« udtrykker indholdet af Joh.3,16 og er et »direkte henvendende udtryk« for dette skriftord (GP 2, s.354; Indledn.GP 2, s.21). Håbet er personificeret; det er »Christus i os« (GP 2, s.354). Grundtvig sammenligner i prædikenens sidste del enken og hendes søn med menigheden og dens mangel på håb om det evige liv i den foregående tid (GP 2, s.355). Men Herren er igen kommet sin menighed i møde og har talt sit »græd ikke« (GP 2, s.356).

Bevægelsen gennem treheden er hermed nået til kærligheden, som har sin kilde i Kærligheden, Jesu Kristi Fader (jf. 1.Joh.4,8).

iii. *Kærlighed (v.11)*

O, Kiærlighed selv! / Du rolige Kilde for Kræfternes Elv / Han kalder Dig Fader, som løser vort Baand, / Al Livs-Kraft i Sjælen er Gnist af din Aand / Dit Rige er der hvor man Død byder Trods, / Det komme til os!

Som nævnt o.s.223 viste Grundtvig allerede 2.pinsedag 1813 syn for den skabte verden som et billede på Guds kærlighed, udtrykt i Joh.3,16.⁹⁶

1.s.e.tr.1823 har temaet »Gud er Kiærlighed!«. Hvad disse ord rummer vil først fuldstændigt åbenbares i evigheden »denne Kiærlighedens sande, uomskiftelige Tid« (GP 1, s.289), »naar Haab er ei meer« (v.10).⁹⁷ Erkendelsen af Guds kærlighed ses i den eskatologiske spænding (ib.; jf. 1.Kor.13,12; se også 6.s.e.påske 1824/GP 2, s.243). Grundtvig skildrer med billeder fra naturens forårspragt, hvordan kærligheden er »Livs-Varmen selv«, der peger på sit udspring i Gud som kærlighed (GP 1, s.291f. Thodberg har udskrevet denne skildring i prosa-poesi, Thodberg:DLL, s.199f).

5.s.e.H3K 1824 ser Grundtvig kærligheden i spændingen mellem den »i al sin Kraft hemmelig virkende« og »den i al sin Glands aabenbarede Kiærlighed« (GP 2, s.104).⁹⁸

Ikke af sig selv, men i absolut afhængighed af Guds skabende Ånd, kan mennesket elske Gud og næsten⁹⁹ og således leve ud af sin gudbilledlighed (Fx 1.s.e.tr.1823/GP 1, s.294f.). Kærlighed til Gud hænger uløseligt sammen med kærlighed til næsten (2.s.e.tr. 1823/GP 1, s.297). Dette understreges også 4.s.e.H3K 1824/GP 2, s. 98. På dette tidspunkt (jf.o.s.232) er Grundtvigs teologi blevet præget af erfaringen af Helligåndens gerning. Kristi nærvær ved Helligånden i den enkelte troende og i menighedens fællesskab betyder et lysere syn på det kristne liv. Det hedder i prædikenen bl.a.: »Ja, til Ham vil vi vende os..med den ydmyge Bøn at Han selv, ved den Sandheds Aand som udgaaer fra Faderen, vil skabe et reent Hjerte i os og fornye en stadig Aand inden i os, saa vi daglig blive mere ligedannede efter Hans Billede i Kiærlighed« (GP 2, s.100f); »Kiærligheden er den levende Strøm, som Herren haver lovet skal udspringe af deres Liv, som troe paa Ham, i det de annamme den Hellig-Aand, der er baade Faderens og Sønnens, baade Kiærligheds og Sandheds Aand« (GP 2, s.101; jf.Joh.7,38. Se også 6.s.e.påske 1824/GP 2, s.244f og 8.s.e.tr.1824/GP 2, s.306). Disse tanker foregriber v.11 og viser, at

kærligheden - i lighed med troen og håbet - kan forstås som Helligåndens gerning i mennesket, ja i en vis forstand som Helligånden selv; jf. 16.s.e.tr.1824, hvor Grundtvig siger: »Saaledes arbejder Faderen og Sønnen i Aanden endnu« (GP 2, s.354).

Guds rige er til stede, »hvor man Død byder Trods«, - hvor mennesket som Guds medarbejder deltager i livets kamp mod døden, jf. o.s.248. 'Liv' og 'død' betegner hos Grundtvig ikke fysiske, men åndelige tilstande: livet råder, hvor et menneske lever i fællesskab med Gud og næsten; døden råder, hvor dette fællesskab er brudt.¹⁰⁰ Grundtvig taler flere steder om erfaringen af at gå over fra døden til livet (se pinsedag 1824/GP 2, s.250; 12.s.e.tr.1824/GP 2, s.333. s.337; jf. Joh.5,24; 1.Joh.3,14).

Efter denne trehed af tro, håb og kærlighed fuldendes bevægelsen gennem Treenigheden med v.12, som henvender sig til Faderen. Hermed nås højdepunktet i bevægelsen, idet verset omfatter hele Treenigheden. V.11 leder med Fadervors bøn om rigets komme op til v.12.

c. Templet af muld (v.12)

I 1811 skrev Grundtvig til Sibbern: »Han smelted Isen i det kolde Hjærte, / Og jeg fornå det i den dybe Smerte, / At til sit Tempel han det vied ind« (PS 1, s.324). Grundtvigs erfaring af Gud og Hans modstander og af sin egen afmagt under den åndelige krise og kristne opvågningen betød, at han altid ønskede at leve Gud nær, at leve i forening med Faderen og Sønnen. Sin egen erfaring fandt han beskrevet i NT, og den teologi, som ligger til grund for prædikenerne og DLL, har NT's erfaringsdimension. V.12 er inspireret af Joh.14,23, hvor konteksten er sendelsen af Helligånden:

Vor Fader saa huld! / Du gierne vil throne i Templet af Muld, / Som Aanden opbygger i Midlerens Navn, / Med rygende Alter i Menneske-Favn, / Med Himmellys-Bolig af Gnisten i Løn / Til Dig og din Søn!

Foreningen med Kristus ved Helligånden er, som det fremgår af I.C. og II.A., et centralt tema i prædikenerne. Heri, mener jeg, er nøglen til forståelsen af DLL. V.12 taler eksplicit om foreningen: Faderen og Sønnen bor i mennesket, som Helligånden opbygger til et

tempel »i Midlerens Navn«; kun i Jesu navn er der adgang til Faderen.

Menneskets oprindelige bestemmelse til at være Guds tempel beskrives alm. bededag 1824/GP 2, s.212; templets plads er i hjertet, forstået som indbegrebet af mennesket.¹⁰¹ Omvendelse betyder at opfylde denne bestemmelse. Sådan lød kaldet på Ny Testaments tid, og sådan lyder det til menigheden i dag (GP 2, s.213ff).¹⁰²

Helligånden lægger i sin opbygning af mennesket til Guds tempel røgofferaltret (fra Jerusalems tempel!) i »Menneske-Favn«, d.v.s. i hjertet. Menneskets tilbedelse på sit hjertes alter gør det til en »Himmelys-Bolig af Gnisten i Løn«, jf. Fil.2,15 og Den Danske Salmebog, nr.698,v.5.¹⁰³ Thaning sporer dette billedes oprindelse til 6.s.e. påske 1823 (Thaning, s.60f). Ud fra en sammenligning mellem den hellige ild, Jeremias gemte i en hule, og den himmelske ild i de kristnes hjerte, som kan blusse op igen, »naar Alteret opbygges i Herrens Navn« (GP 1, s.270), er det klart, at »Gnisten i Løn« er Helligånden; ordene har pinsen som baggrund (se Christensen, s.37f).

Alm.bededag 1823 formulerer Grundtvig den eskatologiske spænding mellem den gerning, som Ånden gør i mennesket her, og det mål, som først nås hist, hvor »det skal skee, at vi som her var Guds udkaarne Børn i Christo Jesu, skal blive, som han er, thi vi skal see ham som han er« (GP 1, s.240; jf.1.Joh.3,2). Året efter taler Grundtvig med større overbevisning om foreningen med Kristus, som er »Guds Rige i os og Guds Rige over os« (18.s.e.tr.1824/GP 2, s.367). 8.s.e.tr. 1824 hedder det, at vi kan »komme dertil at vi ikke mere betragte os som i en Udlændighed, fordi vi føre Hjemmet med os, hvor vi vandre, saa vi vandre kun, for at..gøre Faderens Villie som er i Himlen, som er i os, som vil boe i os og vandre i os« (GP 2, s.306).¹⁰⁴ Det er ved nadveren, »vi voxe i Hans Forening« (o.s. 236). Denne forening opfatter Grundtvig meget konkret som en kraft, der uvægerligt må ytre sig i den troendes liv. Dette ses 22.s.e.tr.1824, hvor temaet ligesom året før er hentet fra Fil.1,6; mens det centrale i 1823 var subjektet for gerningens fuldførelse, nemlig Helligånden, er fokus nu sat på en bestemmelse af selve gerningen. I 1823 lå beskrivelsen af Helligåndens gerning dog tæt på DLL,v.12: Helligånden vil »rense Hjerter-Kamret og omskabe det til et helligt Tempel, til en Bolig for Ham som siger: dersom Nogen elsker mig, skal han holde mit Ord, og Faderen skal elske ham, og vi skal komme og gjøre Værelse hos ham« (GP 1, s.422). Dette udfoldes nu i 1824. Den gode gerning

i Fil.1,6 er: »Foreningen med Christo, Samfund med Gud i Ham; thi da begynder den aandelige Forening, naar vi i Troen betragte os som Eet med Ham, vove at troe, at vore Synder ere ham tilregnede..vove fremdeles..at fremstille os for Gud som retfærdiggjorte i hans Navn, som Guds Børn ved Troen paa den Eenbaarne Søn« (GP 2, s.392). Grundtvig er overbevist om, at denne forening med Kristus vil blive stadig dybere hos de troende og bringe Guds fred, salighedens håb og kraft til at ville og gøre det gode; og »disse Vidnesbyrd kan vi umuelig føle, uden at den fuldkomne Forening med Christo bliver os mere og mere rimelig og glædelig« (GP 2, s.393). Grunden til, at det ikke fuldkommen sker her på jorden, ligger hos os selv (ib.), men erfaringen af foreningen med Kristus her i tiden peger frem mod fuldendelsen i den kommende verden; »da bliver det os daglig klarere, hvad det vil sige at forenes med Christo og være som Han er, da voxer daglig den glade Forvisning, at naar vi vandre ud af Legemet, da gaae vi hjem til Herren hvor der er meget bedre [jf. Fil.1,23], og at selv dette vort fornedrede Legeme vil Han forvandle og gjøre ligedannet efter sit Herligheds Legeme, ved den Kraft formedelst hvilken Han kan underlægge sig selv alle Ting [jf. Fil.3,21]¹⁰⁵, da bliver den hellige Nadvere os, hvad den skal være, en virkelig Forvisning om Guds Giernings Fuldendelse i os, en frydefuld Forsmag paa den tilkommende Verdens Kræfter, da høre vi Ham selv sige: tager, æder, det er mit Legeme, drikker alle heraf, det er mit Blod« (GP 2, s. 393f). I 1821 og 1822 formulerede Grundtvig nadverens gerning og eskatologiske dimension som foreningen med Kristus her og hisset (o.s.227f); nu udfoldes dette som vist v.h.a. skriftord, som understreger den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige. Jeg mener, v.12 skal ses i lyset af disse tanker hos Grundtvig, og jeg er enig i, at v.12 »pinsestrofen, betegner kulminationen af det, der begynde i str.7« (Christensen, s.38). Med v.13 nås salmens sidste vers, som sammenfatter indholdet af v.7-12, og som sammen med v.12 er salmens højdepunkt.

d. Kristelighed (v.13)

O Christelighed! / Du skiænker vort Hjerter hvad Verden ei veed. /
 Hvad svagt vi kun skimte, mens Øiet er blaat, / Det lever dog i os,

det føle vi godt, / Mit Land, siger Livet, er Himmel og Jord, / Hvor Kiærlighed boer!

»Christelighed« kan forstås på flere planer: Ordet sammenfatter alt, hvad Guds svar på menneskets evighedslængsel rummer (v.7-12) og bliver således en overordnet betegnelse for det kristne liv i tro, håb og kærlighed¹⁰⁶ på vej mod det land, som længselen (v.1-3) retter sig mod.

Ordet kan også læses som Kristus-lighed og betegner da Kristus-fællesskabet samt den lighed med Kristus, som er frugten heraf. Grundtvig bruger ordet »Christelighed« 14.s.e.tr.1824: »hvem der ei ligner Jesum Christum, hører ham ei heller til, saa den sande Christelighed er nødvendig en aandelig, indvortes Lighed med Frelseren i Kiærlighed, Glæde, Fred, Langmodighed, Sagtmodighed, Fromhed, Godhed og Afhold« (GP 2, s.344).¹⁰⁷ Ud fra Rom.8,29; 1.Joh.3,2; 1.Kor.15,49 og (hyppigst) 2.Kor.3,18 beskrives i en række prædikener fra 1823-24 målet for det kristne liv som det at blive Kristus lig.¹⁰⁸ »Christelighed« står altså i den eskatologiske spænding mellem 'her' og 'hist'. Kristus-lighed hænger uløseligt sammen med kærlighed til Gud og næsten (jf.o.s.249f). Vækst hen imod at blive lignedannet efter Guds Søns billede sker ved Helligånden¹⁰⁹ og består i at vokse »ei som de, der ophøie men som Han der fornærede sig selv, voxer til Lighed med ham, vi aldrig naae i Ydmyghed, før vi komme did hvor han er og leve ved Ham, som Han lever ved Faderen!« (17.s.e.tr.1824/GP 2, s.360).

Denne lighed kommer tydeligst frem hos det lille barn i vuggen, som minder om Jesusbarnet i Bethlehem; se skildringen ud fra Fil.2,6-11 pinsedag 1824 (GP 2, s.248). Men konteksten for denne skildring er julen, (som man glæder sig over i »Christelige Barkedage« (GP 2, s.250)), og jeg mener derfor ikke uden videre, det er heri, man skal se en nær sammenhæng mellem DLL og prædikenen.¹¹⁰ Sammenhængen ligger snarere i prædikenenes beskrivelse af »den christelige Manddoms-Alder« (Ef.4,13), understregningen af modsætningen til »Verden«¹¹¹, af at være »overgangen fra Døden til Livet« (jf.o.s.250) og af den eskatologiske spænding mellem fejring af pinse her og hist (GP 2, s.246. s.250f; se citatet fra prædikenen o.s. 235).¹¹² Denne del af prædikenen kaster lys over ordene »Du skiænker vort Hjerter hvad Verden ei veed« (v.13,1.2), som refererer til v.4-6.¹¹³

V.13,1.3-4 lægger vægt på erfaringen af frelsens nutidighed, idet dog 1.3 med sin afhængighed af 1.Kor.13,12 peger frem mod den umiddelbare skuen.¹¹⁴ 6.s.e.påske 1824 henviser både til det præsente og det futuriske aspekt af dette skriftord. Vægten i følgende citat ligger på fuldendelsen, hvorfra der ses tilbage på det jordiske liv: »hist..naar vi see hvad vi troede, naar vi nyde hvad vi haabede, naar vi see Ansigt til Ansigt, hvad vi her kun saae som i Speil og i en Lignelse, naar vi i Kiærlighed kiende vor himmelske Fader som Han kiender os« (GP 2, s.243). Senere i prædikenen taler Grundtvig om erfaringen af frelsen nu. Denne del belyser v.13 og understreger pinsen som baggrund for DLL. Grundtvig siger nemlig, med henvisning til Joh.7,38 (jf. 4.s.e.H3K 1824/GP 2, s.101), at Helligånden, »Kiærligheds Kraft«, virkede i disciplene, som »beviste i Liv og Død, at nu var det blevet mueligt for skrøbelige Mennesker at elske Gud over alle Ting, og Næsten som sig selv, vidnede for Menigheden, at saaledes skulde alle Christne omgaaes som de omgikkes, thi de kunde det i Christo Jesu, formedelst den Hellig-Aand« (GP 2, s.245). Herefter anfører Grundtvig Rom.5,5; Gal. 4,4-6; 1.Pet. 1,22f; 1.Joh.3,14; 4,12f og konstaterer: »Kiærlighedens Kraft, den er det som fuldender Beviset paa Christendommens Sandhed for vort Hjerter« (GP 2, s.245). Jeg mener, at ordet 'føle'¹¹⁵ i v.13 anvendes om denne erfaring af Helligåndens gerning; denne opfattelse støttes af 22.s.e.tr.1824.¹¹⁶ Temaet i denne prædiken er den gode gerning, som Helligånden begynder og fuldfører, nemlig foreningen med Kristus, og det er også denne gerning, som er konteksten for v.13 (se citatet fra prædikenen o.s.252). Citatet fortsætter: »thi naar vi føle, at vi ved Tro paa Christum, som Eet med os, som den der er vores med al sin Fortjeneste, ligesom vi og vore Synder ere Hans, naar vi føle, at vi derved komme mere og mere i kiærligt Samfund med Gud, saa det er os glædeligt at tænke paa Ham, at bede til Ham, at gjøre Hans Villie i Jesu Navn, da lærer jo Erfaringen os [at vi] bestandig nærmere og nøiere forbindes med Frelseren..« (GP 2, s.393).

De sidste linjer af v.13: »Mit Land, siger Livet, er Himmel og Jord, / Hvor Kiærlighed boer!« svarer til slutningen af v.11: »Dit Rige er der hvor man Død byder Trods, / Det komme til os!«, fordi kærlighed og død er modsætninger (se Mariæ bebudelsesdag 1824/GP 2, s.163; jf.o.s.250). Guds kærlighed forbinder himmel og jord. I den senere bearbejdelse af salmen til kirkebrug hedder det »Herren« i stedet for »Livet«, men meningen er den samme, jf. Joh.11,25.

Således blev barnedrømmen i v.1-3 opfyldt i v.7-13. Salmen betegner et højdepunkt i Grundtvigs udvikling. Han foregriber her sit udformede dåbssyn (Thodberg: DLL, s.206). I følge Thodberg »er der ikke saglig forskel på det kristendomssyn, Grundtvig proklamerer fra og med 1832, og det syn, der kommer til orde i digtet fra 1824« (se ib., s.207).

Konkluderende sammenfatning

Fremstillingen i det foreliggende arbejde har vist, at Grundtvig i årene frem til affattelsen af »De Levendes Land« udvikler en eskatologisk spænding i sin forståelse af Guds rige, som forankres i hans teologi.¹¹⁷ For Grundtvig bliver Guds rige stadigt mere nærværende i takt med, at han erfarer Kristi nærvær ved Helligånden og herved rækker ud efter menighedens eskatologiske mål.¹¹⁸

»Frelsens Virkeliggørelse her og nu i Menigheden« kan ikke skilles fra »det eskatologiske Motiv med dets Henvisning til en kommende Virkeliggørelse af Frelsen« (Scharling, s.8. s.36. s.39). Grundtvig fastholder den eskatologiske spænding mellem Guds rige her og Guds rige hist: de levendes land kan ved Helligånden allerede nu bebos i troen og håbet; nu er det inden i os, siden skal det »udvortes aabenbare sig« (N.F.S. Grundtvig: Indledning til oversættelsen af Irenæus' femte bog: Om Kiødets Opstandelse og det evige Liv, Kbh. 1855, s. 8). Det er den store pinsefest i himlen, som vi må begynde på jorden (pinsedag 1824/GP 2, s.251).

Fællesskabet med Kristus skaber sammenhængen mellem Guds rige her og Guds rige hist. Ud fra Joh.15,5 kan Grundtvig sige, at »Guds gode Gierning i os, som maa begyndes og fuldendes hos alle dem, der skal blive dygtige til de Helliges Arvedeel i Lyset, det er *Foreningen med Christo, formedelst Troen paa Ham!*« (22.s.e.tr. 1824/GP 2, s.388). Helligånden skaber denne forening, som begyndes i dåben og næres ved nadveren, ved bøn og lovsang (se sammenfatningen o.s.236f). Jeg mener, at denne forståelse ligger bag DLL. Den forening, som udtrykkes eksplicit i v.12, er også indholdet af v.7-11. Herfra udgår menighedens liv i kærlighed til Gud og næsten, et liv, der ved Helligånden gennemgår en vækst i retning af Kristuslighed; målet nås i evigheden. Overalt, hvor Guds kærlighed råder, er Guds rige tilstede; d.v.s., hvor mennesker er »deeltagende Vidner til Aan-

dens guddommelige Kamp imod Kiødet«, imod alt »hvad der stræber at..udslette Hans Billede, nedbryde Hans Tempel i os« (8.s.e.tr.1824/GP 2, s.305).

22.s.e.tr. og 1.s.i adv.1823 fastslår Grundtvig, at kun Helligånden kan bringe fornyelse (o.s.232f). DLL er udtryk for denne erkendelse, retningen er hele tiden *fra Gud til mennesker*. Mennesket er henvist til Guds stadigt skabende magt. Det dynamiske i gudsforholdet understreges ved bevægelsen fra Gud til menneske og menneskets tilbedelse som svar på Guds kærlighed. Denne tilbedelse er kernen i salmesangen, som karakteriserer menigheden på vej mod de levendes land. Grundtvig har flere gange i årene 1821-24 udtrykt håbet om lovsangens fornyelse, for eksempel juledag 1823 (o.s.233), hvor forbindelsen mellem himmel og jord beskrives som en dobbelt bevægelse: Guds ord stiger ned, og lovsangen stiger op som svar herpå (GP 2, s.50. s.54; ligeledes trinitatis søndag 1824/GP 2, s.260).¹¹⁹ Den store opgave, at forny salmesangen, tog Grundtvig op med udgivelsen af »Sang-Værk til den danske Kirke« 1836-37. Den overordnede disposition har eskatologisk karakter, idet den er bestemt af 'de syv folkemenigheder' (jf.o.note 12; se Thodberg:Salmedigter, s.177f). Salmesangen »skal sammenfatte den hellige, almindelige kirkes lovsang på vejen mod fuldendelsen i den himmelske lovsang« (ib., s. 178).

I begyndelsen af nærværende arbejde bragte jeg Grundtvigs gengivelse af hans mors forventning til et hinsidigt Gudsrige. Nu kan jeg slutte med at henvise til de to sidste vers af »Smuler under Herrens Bord«, SV 1, nr.97¹²⁰, som viser, hvilken udvikling Grundtvigs forståelse af Guds rige har gennemløbet: I v.7 udtaler Grundtvig bønnen om, at Helligånden vil »forstærke« den »dybe Lyst« til at sidde til bords hos Herren i Himmerig, så at lysten »sprænger alle Baand / Herlig overvinder / Hvad end er til Hinder!«. Salmen slutter med v.8:

»Da os vinke rundt om Bord / Davids-Borgens Stole, / Da i Glandsen af Guds Ord / Skal sig Støvet sole, / Hjertet, med Forundring stor, / Lære alt paa denne Jord, / Naar Han er hos Sine, / Glemmes Død og Pine!«

Noter

- ¹ Fx Den Danske Salmebog, nr. 277, v.10-11; jf. Indledn.Irenæus, s.8: »..før det Guds-Rige kan udvortes aabenbare sig, som nu kun er inden i os!« (citeret hos Scharling, s.51). Se også n.note 25.
- ² Til spørgsmålet vedrørende affattelsestidspunkt se Indledn.GP 2, s.10; Thodberg:'1824', s.126. s.130. s.136ff; Christensen, s.32ff; Skautrup, s.22f; Hansen, s.95.
- ³ Om forholdet mellem de holdte prædikener og de trykte forarbejder, som denne opgave bygger på, se Balslev-Clausen, s.47f. Jeg henviser til et prædikenforlæg skrevet til en given dag ved at henvise til dagen.
- ⁴ Se fx Grundtvigs sang til sin mor fra 1815 (PS 3, s.476).
- ⁵ Thyssen, s.90. I DLL får motivet en bibelsk tolkning. Det samme motiv bruges i Grundtvigs sidste salme (SV 5, nr.350; 1872). Barnets erindring om paradiset (DLL,v.3) nævnes også i skriftet: »hos Barnet slumrer endnu hin Ahnelse af det Evige« (VU 1, s.122).
- ⁶ DLL,v.5 viser et opgør med den romantiske digtning (n.s.241f). Grundtvig foregriber det allerede her, se VU 1, s.106f.
- ⁷ Dagbogen fra 1815 med tilbageblik (VU 1, s.99).
- ⁸ Senere kæmpede Grundtvig for at bevare forsagelsen ved dåben; ellers ville kristendommen blive reduceret til en monistisk ideologi (Høirup, s.32f).
- ⁹ Begtrup, s.21. Om de vanskelige overvejelser i denne forbindelse, se Breve, s.21-29.
- ¹⁰ Om samtidens reaktion herpå, se Hansen, s.13; Breve, s.28 og Kirke-Speil, s.368f.
- ¹¹ Kotzebues bog om Preussens historie, se W. Michelsen: Grundtvigs kristelige gennembrud 1810-12. I: Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys, red. af Chr. Thodberg og A. Pontoppidan Thyssen, Århus 1983, fremover fork. Michelsen, s.45. Se også Kirke-Speil, s.370.

- ¹² En optegnelse om Johannes' Åbenbaring fra de følgende måneder viser, hvordan Grundtvig forstod de syv menighedsbreve i Joh.Åb.2-3 som en profeti om kirkens historie, hvis sammenhæng han således fik øje på. Tankerne i »Christenhedens Syvstjerne« (1854-60) blev grundlagt, men mens der dér er tale om syv folkemenigheder, drejer det sig i 1810 om syv reformatorer, hvor Luther er den sjette og han selv forløber for den syvende. Grundtvig udgav ikke selv dette skrift (Michelsen, s.46 og N.F.S. Grundtvig: Lidet om Jesu Kristi Aabenbaring ved Apostelen Johannes. I: To Optegnelser af Grundtvig fra Kriseåret 1810. Meddelte med noter og efterskrift af William Michelsen. I: Grundtvig-Studier 1956, s.64-74. Se også Scharling, s.21f).
- ¹³ Se 'Vækker-Sang',1810 (PS 1, s.188) hvordan Grundtvig med sit nye syn tog afstand fra den romantiske digtning.
- ¹⁴ Michelsen, s.48 og Hansen, s.17. Nogle ufuldendte salmevers udtrykker hans gru (SV 3, nr.18). Se også Mariæ bebudelsesdag 1815/BP, s.292.
- ¹⁵ Ang. beslutningen herom, se »Til Johan Grundtvig«,1810 (PS 1, s.268f) og Hansen, s.26.
- ¹⁶ Hansen, s.16-20 og s.26-29. Den første salme er dog skrevet før hans sammenbrud: Deilig er den Himmel blaa (SV 2, nr.61). Salmen afspejler Grundtvigs egen situation; se Thodberg:Salmedigter, s.165. Se Hansen, s.21-25 til salmens tilblivelseshistorie.
- ¹⁷ »Udby Have«,1811 (PS 1, s.376f). Her hjalp Evangelisk-Kristelig Psalmebog ikke; dens kristentro var rensat for alt ufornuftigt, og Djævelen var således også afskaffet; se Hansen, s.9 og Høirup, s.20f. s.32.
- ¹⁸ Grundtvig kalder tiden indtil 1811 for sit »Drømme-Liv« (VU 7, s.367).
- ¹⁹ I et fragment, der findes i fasc. 72. Se til det følgende Thodberg:Prædikant, s.119, hvorfra fragmentcitater nedenfor er bragt.
- ²⁰ Gennem spejlet er det ikke desto mindre det himmelske, som klarer sig, når man ser på det med troens øjne; jf. digtet til Sibbern: »Ja, naar vi staa ved Tankens Grænseskjel, / Sig for os løfter Troens høje Fjæld, / Hvorfra vi *det* i klare Spejl mon skue, / Som skimtes ej fra Kløgtens Myretue« (PS 1, s.325). Denne erkendelse kommer også til udtryk 5.s.e.H3K 1824/GP 2, s.107, jf.n.s.234, og 2.påskedag 1824/GP 2, s.192f.

- ²¹ Min forståelse støttes af 2.s.e.tr.1822, hvor 1.del af ordet nævnes ved prædikenens begyndelse - i forb.m. talen om Jesu lignelser (GPP 2, s.255) - og 2.del, målet i det himmelske, ved slutningen (GPP 2, s.261).
- ²² Thodberg:Prædikant, s.119. Thodberg har udskilt denne 'velklingende prosa' i prædikenerne fra 1810'erne og 1820'erne, se Thodberg:DLL, s.176-179. Da min undersøgelse drejer sig om den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige, og da udsagn relevante for undersøgelsen findes bredt i prædikenerne, er jeg ikke gået nærmere ind på spørgsmålet om prosa-poesi, selv om prosadigtene netop vil være »de 'billeder', der forudgriber frelsen« (ib., s.190).
- ²³ Se dog eftertalen til dimisprædikenen fra 1816 i BP, s.21f.
- ²⁴ Jf. nytårsdag 1822/GPP 2, s.128 og Kr.himmelfartsdag 1822/GPP 2, s.237; se n.s.233 og note 39 til dette vækstbilledes brug i den følgende periode.
- ²⁵ Alene i SV 1, nr.1-160 bruges denne udtryksform bl.a.: nr.1, v.11; nr.8, v.1; nr.67, v.9; nr.73, v.10; nr.79, v.22; nr.84, v.9; nr.85, v.2; nr.88, v.16; nr.89, v.3; nr.90, v.3; nr.94, v.2. Et tilsvarende indhold findes bl.a.: nr.6, v.3; nr.28, v.3; nr.35, v.9; nr.72, v.3; nr.74, v.10; nr.83, v.7; nr.85, v.7.9.12; nr.87, v.11; nr.88, v.15; nr.93, v.1.12; nr.94, v.9; nr.101, v.6-7; nr.102, v.8; nr.110, v.7; nr.117, v.7. Seidelin har givet eksempler på, hvordan den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige er til stede i salmerne (Seidelin, s.255-263). Selv om eskatologien kan være tænkt med i kirkesalmerne (ib., s.263), er disse »væsentlig ueschatologiske«, mener han (ib., s.264). Som eksempler nævnes »Kirken det er et gammelt Huus« (SV 1, nr. 22) og »Helligaanden trindt paa Jord« (SV 5, nr.115). Jeg finder dog også i disse salmer, at menighedens mål i det åbenbarede Gudsrige er markeret: i det første eksempel: »Syg for den evige Hvile« (v.1); i det andet: »evigt liv!« (v.2), »Troens Land«, »Midt i Ørken« (v.3). Ifølge Seidelin drejer DLL sig om et rige, som intet har med fremtiden at gøre (Seidelin, s.264). Det er jeg uenig i, se n.s.247 og note 91; n.s.254 og note 114. Seidelin siger i slutningen af artiklen, at det eskatologiske syn ikke er »den alt beherskende tanke i Grundtvigs kristendomsopfattelse« (Seidelin, s.271). Scharling konkluderer i sin afhandling, at eskatologien indtager »en central Plads i hele Grundtvigs Kristendomsforstaaelse« (Scharling, s.56) og henviser bl.a. til 25.s.e.tr.1833, hvor Grundtvig »bygger det eskatologiske Haab som en umistelig Del af Kristentroen paa Troens Ord ved Daaben« (ib., s. 34; GP 6, s.348f). Jeg mener, Scharling har ret. Den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige er overhovedet den ramme, inden for hvilken Grundtvig bevæger sig. Dette modsiges ikke af, at denne ramme ikke altid er synlig. Dette spørgsmål kan imidlertid ikke drøftes yderligere her.

- ²⁶ Denne tale om Guds svar på menneskets længsel forstærkes de følgende år og fører frem til DLL.
- ²⁷ Se fx 20.7.1821: »Naar Jesus er med os, da er Livet med os, og da kan Døden aldrig overvinde os, da sige vi: Død hvor er din Brodd..« (GPP 1, s.240). 1.Kor.15,55-58 var central i Grundtvigs skovoplevelse, se o.s.222.
- ²⁸ Indtil da havde han fået tilbudt prædikestole i København (Indledn.GP 1, s.18).
- ²⁹ Den eskatologiske spænding mellem det levende håb og håbets indfrielse beskrives ud fra Rom.8,18 og 2.Tim.4,7; jf.n.s.247. Smlgn. 2.s.e.H3K 1824/GP 2, s.88: »det evige Halleluja..er det hellige Engle-Barn, som Hjertet kun under Hosianna-Raab kan føde med smerte!«.
- ³⁰ Joh.6,33. 51. 56f blev også anvendt 23.11.1821/GPP 1, s.320.
- ³¹ Thodberg har udskrevet en del af denne prædiken som prosadigt (Thodberg:Prædikant, s.134f).
- ³² Se GPP 2, s.189, hvor Grundtvig også foretager en markant ændring af en Kingosalme: betragtningen af Jesu død erstattes af lovsangen.
- ³³ Prædikenen til 7.6.1822 om barnet og dets direkte forhold til Gud hører hjemme i Præstø-tiden, men da Grundtvig i øvrigt udvikler disse tanker i København, vil jeg komme ind på den i næste afsnit (n.s.240).
- ³⁴ PS 5, s.96-100. V.10 gengiver moderens ord til Grundtvig. V.11,12 og 21 findes som SV 3, nr.80 og Den Danske Salmebog, nr.638. I sidstnævnte er »jeg« i v.1 rettet til »vi«; digtet er nu en salme for menigheden. Se også Scharling, s.19f.
- ³⁵ Dette er eksplicit, når Grundtvig betegner kirken som »Himlens Forgaard« (1.10.1823/GP 1, s.395).
- ³⁶ GP 1, s.385. Dette udsagn skyldes muligvis læsning af Irenæus samme efterår. I hvert fald fra midfaste søndag 1823 (se GP 1, s.168; Christensen, s.19f; Thaning, s.10-16) kan der spores elementer hos Grundtvig, som er inspireret af eller snarere viser overensstemmelse med Irenæus. Det drejer sig især om følgende punkter: mennesket er skabt i Guds billede og har også efter syndefaldet en længsel efter det oprindelige gudsforhold; »vi skal fornyes til at være, hvad Mennesket var af Begyndelsen« (19.s.e.tr.1823/GP 1, s.399). Kristus er »den Anden Adam« (fx ib., s.400), der forløser det faldne menneske (ånd, sjæl og legeme) sammen med hele skaberværket.

Gudbilledligheden forstås som Kristus-lighed (midfaste søndag 1823/GP 1, s.168; Kr.himmelfartsdag 1823/GP 1, s.259). Endvidere kommer vækst-motivet til at spille en stor rolle hos Grundtvig. Se n.note 66 til forståelsen af syndefaldet. Se Christensen, s.17-32 til de Irenæus-inspirerede prædikener 1823-24. Grundtvig anfører (Indledn.Irenæus, s.1) Irenæus' centrale placering af barnet i den kristne tro, med henvisning til Mt.18,3. Dette motiv findes hos Grundtvig helt tilbage i 1806, under inspiration fra romantikken (o.note 5), og med hans kristne opvågningen kom Mt.18,3 i centrum; se n.s.240 til 7.6.1822. Således bekræfter Irenæus Grundtvig i hans teologi. Det gælder også for eksempel legemets delagtighed i opstandelsen, jf.o.s.227f.

- ³⁷ Grundtvig siger, at man »nuomstunder..agter det for klogt at drikke sig drukken af Viin, dermed slukke Sorgen ned og opmuntre Sindet, men for idel Sværmerie og Daarskab at blive fuld i Aanden og synge for Herren i Hjertet, for dumt at ville opmuntre sig med Psalmer og Lovsange« (GP 1, s.401; jf.Ef.5,18f). Se også 1.s.e.H3K 1823/GP 1, s.119f.
- ³⁸ Dette er en ny tolkning af Fil.1,6; smlgn. alm.bededag 1823/GP 1, s.239f.
- ³⁹ Se skildringen af håbets vækst ved brug af blomsterbilledet, GP 1, s.434; jf.o.s.225 og s.227; se også juledag 1823/GP 2, s.50; påskedag 1824/GP 2, s.184f; 5.s.e.tr.1824/GP 2, s.283f.
- ⁴⁰ Slutningen af prædikenen sammenfatter inspirationen fra Irenæus. Grundtvig har lært at se »de underfulde Veie, hvorpaa Han..førde det faldne Menneske giennem Ørken tilbage til sit Paradis, og frem imod det ny Jerusalem, som er her oven til!« (GP 1, s.438; se Thaning, s.47).
- ⁴¹ Denne væksttanke svarer til teologien hos Irenæus (Thaning, s.50f; Christensen, s.27).
- ⁴² Jf.o.s.232f; erkendelsen af Guds rige ses i det hele taget i den eskatologiske spænding; se fx 7.s.e.tr.1824/GP 2, s.298.
- ⁴³ Til sammenhængen mellem denne søndag og skovoplevelsen, se Thodberg:Skovoplevelse; jf.o.s.222.
- ⁴⁴ Grundtvig ironiserer i prædikenen over rationalisternes forståelse af Helligånden »som en Slags Kirke-Luft« (GP 2, s.315).
- ⁴⁵ 14.s.e.tr.1824 anvender Grundtvig ordet »Christelighed«, se n.s.253; krietendom defineres som »den guddommelig banede Vei for..Dødens Fanger

- til de Levendes Land« (GP 2, s.340). Ydmygheden i gudsforholdet understreges 11. og 17.s.e.tr. (n.s.244f).
- ⁴⁶ Se også oversigten hos Christensen, s.36.
- ⁴⁷ Ps. 121,6; Es. 49,10; Joh.Åb. 7,16.
- ⁴⁸ Am.9,13; Joh.4,36. Se også søndag e.jul 1821/GPP 2, s.124.
- ⁴⁹ Joh.Åb.22,5; se Ludwigs, s.125.
- ⁵⁰ Landet bag hav findes som motiv hos Grundtvig allerede i 1805-6, jf.o.s.219, og i 1817, se Christensen, s.33 og Thaning, s.54. Til 'De Levendes Land' i prædikener fra 1823, se o.s.228f.
- ⁵¹ GP 1, s.189. På palmesøndag samme år hedder det: Jesu hånd er i stand til »uskadt at ledsage hver troende Sjæl over Dødens Bølger til Livets Land« (GP 1, s.185). Se også 2.s.i fasten 1824/ GP 2, s.141. 2.pinsedag 1823 hedder landet »Udødeligheds Land«, GP 1, s.280. Andre formuleringer af det samme mål findes fx 3.onsd.i fasten 1821/GPP 1, s.117; Allehelgensdag 1823/GP 1, s.426; nytårsdag 1824/GP 2, s.63; fastelavnssøndag 1824/GP 2, s.125; 2.s.e påske 1824/GP 2, s.204; 6.s.e.påske 1824/GP 2, s.245; 2.pinsedag 1824/GP 2, s.252 og 9.s.e.tr.1824/GP 2, s.312.
- ⁵² Thodberg:DLL, s.173. Udtrykket findes mange steder fx Ps.52,7; Ps.142,6 og Ez.32,23. Se også Skautrup, s.23. Til den mulige sammenhæng med »Nyaars-Morgen« og Hadding-sagnet, se Hansen, s.94.
- ⁵³ 25.s.e.tr.1823/GP 1, s.438; fuldendelsen beskrives i overensstemmelse med skabelsen, jf.o.s.232f. Se Thaning, s.45; Thodberg:DLL, s.173f. Se også 2.s.e.tr.1822/GPP 2, s.258ff og 5.s.e.H3K 1824/GP 2, s.108. »..Troen paa Legemets virkelige Opstandelse i en forklaret Skikkelse..kræver en tilsvarende Verden« (Indledn.Irenæus, s.4). Det er rigtigt, at dette land også er »Jord, hvor Kiærlighed boer« (DLL,v.13), og »hvor man Død byder Trods« (DLL,v.11), jf. Høirup, s.15f, men her på jorden er det skjult tilstede.
- ⁵⁴ Dette gjorde han muligvis under inspiration fra Kingos »Far, verden, farvel«, som har bestemt versemålet, se Thodberg:DLL, s.182f. s.196; se også Christensen, s.308 note 12. Til betydningen af de sidste linjer i verset, se Thodberg:DLL, s.182.
- ⁵⁵ Ez.20,6b. Se også alm.bededag 1824/GP 2, s.212f.

- ⁵⁶ Es.25.8; Joh.Åb.7,17; 21,4.
- ⁵⁷ Dette er et vigtigt ord hos Grundtvig; det lægger op til det personligt farvede v.3, hvor ordet også bruges. Se tillige citatet fra 7.6.1822, n.s.240 (jf. Christensen, s.34).
- ⁵⁸ Samtidig siger Grundtvig, at mennesker af naturen er »blinde paa Sjælen blinde for Alt hvad som hører Guds Aand til..døde fra Gud, fra Deelagtighed i Hans salige Liv«; kun Guds almagtsord, som også er et kærlighedsord, kan gøre levende (4.s.e.påske 1824/GP 2, s.219). Det samme syn på, hvad et menneske er, ses 1.s.e.tr.1823/GP 1, s.294. At længselen hører med til at være menneske ses også 2.pinsedag 1822/GPP 2, s.249; 2.s.e.H3K 1823/GP 1, s.126; Kr.himmelfartsdag 1823/GP 1, s.260; 4.s.e.tr.1824/GP 2, s.276. Se o.note 36 til overensstemmelsen med Irenæus.
- ⁵⁹ Thodberg har skrevet prædikenen ud som ét langt prosadigt, se Thodberg: Prædikant, s.145-156. Grundtvig adskiller sig fra Kingo i synet på skabelsen. Kingos salme »mangler Skabelsesperspektivet. 'De Levendes Land' er derimod Skaberværkets Fuldkommengørelse« (Thaning, s.45f).
- ⁶⁰ GP 1, s.378f. 4.s.e.tr.1824 beskriver Grundtvig, hvordan mennesket ikke kan flygte fra »Guds Billede i sig« (GP 2, s.276).
- ⁶¹ Se også GP 1, s.376. Disse linjer er en kommentar til DLL,v.4,1.5-6.
- ⁶² Samme ærinde har 23.11.1821/GPP 1, s.321; søndag septuagesima 1823/GP 1, s.130f; søndag sexagesima 1824/GP 2 (se især s.122ff); 2.s.i fasten 1824/GP 2, s.139-145.
- ⁶³ Rettet til »din Lignelse skøn« mellem 1824 og 1832 »vel for at undgå Skygge, thi for barnet er det ikke en skygge, men en afbildning eller spejling« (Skautrup, s.27). Et tilsvarende syn findes hos Christensen, s.35.
- ⁶⁴ I DLL,v.3 er stranden, hvori det forjættede land hilses, »speilklar«. Dette udtryk leder tanken hen på Grundtvigs forståelse af billedsproget som et spejl for det guddommelige, jf.o.s.222f.
- ⁶⁵ Thodberg:DLL, s.187. Den erindring, som barnet har om paradiset, kan Gud genskabe hos den voksne, se alm. bededag 1824/GP 2, s.212f.
- ⁶⁶ Inspireret af Irenæus mener Grundtvig, at mennesket »er faldet ved Forførelse, i Overilelse, og at det naturlige Menneske altsaa ikke er ondt af Hjertet, er i Grunden ikke Syndens Ven, men Syndens Slave« (alm.bededag 1823/GP 1, s.237; Thaning, s.24f).

- ⁶⁷ At leve »som om det Jordiske, det Forkrænkelige og Timelige var det ypperste, det egenlig sande og virkelige« er i følge 8.s.e.tr.1823/GP 1, s.333 at »leve efter Kiødet«.
- ⁶⁸ 1.s.e.tr.1823/GP 1, s.294 (Thaning, s.32).
- ⁶⁹ 3.s.e.påske 1823/GP 1, s.225. 4.s.e.tr.1824 hedder det: Verdens håb »begynder med det evige Liv og ender med den evige Død«,se GP 2, s.277f. Se også 2.s.e.tr.1822/GPP 2, s.260 og nytårsdag 1824/GP 2, s.65.
- ⁷⁰ Se også alm.bededag 1824/GP 2, s.213ff; 20.s.e.tr.1824/GP 2, s.379f; midfaste søndag 1824/GP 2, s.158.
- ⁷¹ Barnedrømmen er således en erindring om paradiset, mens drømmen i v.4 er udtryk for forblindelse. Højlund siger, at der i DLL er tale om et 'håbets genskabelsesforløb'. »Det begynder med skabelseshåbet eller -længslen, der enten dør eller perverteres, og det ender med den kristologisk betingede genskabelse eller genfødsel« (Højlund, s.135). Se også Christensen, s.35f og Thodberg:'1824', s.141ff.
- ⁷² Jf.o.note 62. Kr.himmelfartsdag 1823 lader han Jesus opfordre til at knæle »for Naade-Stolen, mens den staaer paa Jorden, thi naar jeg kommer i Skyen med Majestæt og Herlighed, da staaer den atter i det Allereiligste, hvor Ingen indgaar uden jeg, da klæder jeg Domstolen, og da maa alle Jorderigs Slægter hyle for mig« (GP 1, s.263). Se også 2.s.e.tr.1822/GPP 2, s.260f; 6.s.e.tr.1824/GP 2, s.287.
- ⁷³ Til mulige fortolkninger af 1.4-6 se Thodberg:DLL, s.189f.
- ⁷⁴ Jeg mener, det er disse mennesker, Grundtvig 18.s.e.tr.1823 refererer til som »de Ubefæstede..de Enfoldige«, mennesker, som bliver ofre for rationalistiske præster, der kalder Kristus herre og mester, men i virkeligheden arbejder på at uddrive troen af menneskers hjerte (GP 1, s.390).
- ⁷⁵ Se Christensen, s.36.
- ⁷⁶ Den oprindelige inspiration til versene kan være ordinationen med håndspåleggelse: »Der Brødrene udrakte højre Haand, / For det med Suk af Herren at begjære, / At Kjærligheds og Krafts og Sandheds Aand / Miskundelig paa mig neddale vilde« (PS 1, s.326) og den efterfølgende oplevelse i skoven, jf.o.s.221f og Thodberg:Skovoplevelse, s.265-271.
- ⁷⁷ Jf. Thodberg:'1824', s.135.

- ⁷⁸ Det står uklart for mig, hvordan denne opfattelse forholder sig til 1.Kor.12,3.
- ⁷⁹ Dåbens betydning blev tidligere udviklet skærtorsdag 1823, jf.o.s.230; se også s.237.
- ⁸⁰ 'Favnen' ses i eskatologisk perspektiv 6.s.e.påske 1824/GP 2, s.245.
- ⁸¹ Han kender også dåbens fred i Herrens favn, jf. »Nyaars-Morgen«, str.2,1.3-4: »Guds Fred, som den vandtes / Ved Frelserens Arm« (se Hansen, s.89).
- ⁸² Se også søndag sexagesima 1823/GP 1, s.136ff.
- ⁸³ Se hertil GP 2, s.358 og pinsedag 1824/GP 2, s.248 - Grundtvigs gengivelse af Fil.2,6-11.
- ⁸⁴ Til inspirationen fra Hadding-sagnet, se Thodberg: DLL, s.197 og Hansen, s.94f. Se også Thodberg: '1824', s.149.
- ⁸⁵ Jf.o.s.234f og s.236.
- ⁸⁶ Reference til 1.Kor.13,2 både 6.s.e.påske 1824/GP 2, s.242 og 10.s.e.tr. 1824/GP 2, s.317.
- ⁸⁷ Troen er barnlig og enfoldig (søndag septuagesima 1824/GP 2, s.116), hjertelig, ydmyg og uindskrænket tillidsfuld (3.s.e.H3K 1824/GP 2, s.95). Se også fastelavnssøndag 1824/GP 2, s.127.
- ⁸⁸ Se hertil nytårsdag 1822/GPP 2, s.128; 25.s.e.tr.1823/GP 1, s.434f; nytårsdag 1824/GP 2, s.65; 18.s.e.tr.1824/GP 2, s.368.
- ⁸⁹ 25.s.e.tr.1823 hedder det, at håbet »er nedlagt, er saaet i os Alle, da vi skabtes i den første og da vi ved Daaben gienfødtes i den anden Adam« (GP 1, s.434).
- ⁹⁰ Indledn.GP 1, s.28. Se belysningen af prædikenen hos Højlund, s.129f.
- ⁹¹ Således er jeg uenig med Seidelin, når han siger, at der i DLL er tænkt på et rige, som intet har med fremtiden at gøre (Seidelin, s.264); se også n.note 114.
- ⁹² Se ligeledes 16.s.e.tr.1824/GP 2, s.354.

- ⁹³ Jf. Indledn.Irenæus, s.8 (1827): Forestillingen om Herrens komme, opstandelsen og det evige liv skulle, »som Guds Herligheds Haab..være Guld-Hjelmen paa alle Christnes Hoved, der hævdede dem over den nærværende Tids Pinagtighed, og gestaltede deres hele Levnets-Løb til en høitidelig, men dog munter, Kamp-Leg for Livets Krone!« (citeret hos Scharling, s.7).
- ⁹⁴ En tilsvarende sammenhæng mellem længselen og håbet ses 4.s.e.tr.1823/GP 1, s.314 og 25.s.e.tr.1823/GP 1, s.432.
- ⁹⁵ Grundtvig bruger Joh.15,5 til at beskrive menneskets enhed med og afhængighed af Kristus; ordet anvendes ofte, se I.C. og II.A.
- ⁹⁶ Se o.s.227 og s.229ff til ordets stigende betydning i 1822-23. I tiden omkring affattelsen af DLL findes Joh.3,16 eksplicit i følgende prædikener: nytårsdag/GP 2, s.69; 3.s.e.H3K/GP 2, s.93; 4.s.e.H3K/GP 2, s.97; 5.s.e.H3K/GP 2, s.106. s.108; søndag septuagesima/GP 2, s.116; 1.s.i fasten/GP 2, s.137; 4.s.e.påske/GP 2, s.219 (»Kiærligheds Ord«); Kr.himmelfartsdag/GP 2, s.237; 6.s.e.påske/GP 2, s.238. s.243 (»det mageløse Kiærligheds-Ord«); 4.s.e.tr./GP 2, s.275; 14.s.e. tr./GP 2, s.342; 16.s.e.tr./GP 2, s.354.
- ⁹⁷ Jf. 4.s.e.H3K 1824/GP 2, s.96. Glæden ses også i denne spænding mellem her og hist (3.s.e.tr.1823/GP 1, s.305).
- ⁹⁸ Denne prædiken belyser også ordene om Gud, Kærligheden, som den rolige kilde (GP 2, s.107); se desuden Christensen, s.37.
- ⁹⁹ Se 4.s.e.tr.1821/GPP 1, s.237f; 8.s.e.tr.1823/GP 1, s.337; 4.s.e.H3K 1824/GP 2, s.97. »Kiærligheds Aand« (v.7) er identisk med »din Aand« her i v.11.
- ¹⁰⁰ Se Høirup, s.12-18; jf. 7.s.e.tr.1823/GP 1, s.326 (legemlig/åndelig død); 13.s.e. tr.1823/GP 1, s.369 (åndelig død); Mariæ bebudelsesdag 1824/GP 2, s.163 (»Kiærligheds, Livets Aand« sejrer over død og misundelse).
- ¹⁰¹ Passagen er udskrevet som prosa-poesi, Thodberg:DLL, s.202f. Den samme tankegang findes 6.s.e.påske 1823/GP 1, s.270 og 5.s.e.H3K 1824/GP 2, s.108. Se også o.s.247.
- ¹⁰² Prædikenen angiver mønsteret i Grundtvigs senere kirkesyn: Kirken bygget af levende stene (GP 2, s.212; jf.o.s.226. s.229 og pinsedag 1824/GP 2, s.246) og er baggrund for »Tør end nogen ihukomme« fra 1825 (Den Danske Salmebog, nr. 306), hvor kirkesynet slås fast for første gang (Thodberg:DLL, s.204).

- ¹⁰³ Thodberg: DLL, s.203f; se fx 4.s.e.tr.1821/GPP 1, s.237, jf. Joh.Åb.5,8, og søndag septuagesima 1824/GP 2, s.111.
- ¹⁰⁴ Der er en sammenhæng i tankegangen mellem dette udsagn (8.8.1824) og slutningen af fortalen til »Nyaars-Morgen«, VU 7, s.375 (12.8.1824).
- ¹⁰⁵ I dette citat sammenfattes Grundtvigs tanker om den enkeltes død, kødets opstandelse og det evige liv. Grundtvig mener, at den troende ved sin død går til de evige boliger, mens legemet endnu venter på opstandelsen ved Kristi genkomst og Guds riges åbenbarelse. Dette syn fremgår af adskillige prædikener, fx 4.s.i adv.1822/ GP 1, s.79; 4.s.e.tr.1823/GP 1, s.316; Allehelgensdag 1823/GP 1, s.426; Skt. Stefans dag 1823/GP 2, s.59f; nytårsdag 1824/GP 2, s.65. s.69f; 2.pinsedag 1824/GP 2, s.251f; trinitatis søndag 1824/GP 2, s.259; 1.s.e.tr.1824/GP 2, s.267f; 9.s.e.tr. 1824/GP 2, s.310. s.312. Se også 1.s.e.H3K 1823/GP 1, s.114. Om opfattelsen i Grundtvigs salmer, se Scharling, s.47ff.
- ¹⁰⁶ Jf. brugen af ordet i »Den Christelige Børnelærdom«: »Christeligheden eller det christelige Liv i Herrens Lys« (N.F.S. Grundtvig: Den Christelige Børnelærdom, Kbh. 1941, s.160); »Tro og Haab og Kiærlighed er hele Christelighedens levende Indhold« (ib., s.156). Se også Thodberg: '1824', s.150f; Christensen, s.38 og Ludwigs, s.129.
- ¹⁰⁷ Grundtvig kritiserer i prædikenen både rationalismen og den lutherske ortodoksi. Den første reducerede kristendommen til »et blot Menneske-Værk« og fremstillede »Frelseren, blot som en Visdoms Lærer og et Dydens Mønster, der umuelig kunde frelse Nogen«. Den sidste misbrugte kristendommen »ved at fremstille den som en Guds Kraft, der kunde gjøre Syndere salige, uden Hensyn paa deres Sindelag« (GP 2, s.344).
- ¹⁰⁸ Se fx 7.6.1822/GPP 2, s.253f; 1.s.e.H3K 1823/GP 1, s.111; 3.s.i fasten 1823/GP 1, s.166; midfaste søndag 1823/GP 1, s.173; alm.bededag 1823/GP 1, s.240; 2.s.e.tr.1823/GP 1, s.297; 1.10.1823/GP 1, s.396; 19.s.e.tr.1823/GP 1, s.400; 1.s.e.H3K 1824/GP 2, s.77. s.81; 4.s.e.H3K 1824/GP 2, s.100f.; trinitatis søndag 1824/GP 2, s.259; 6.s.e.tr.1824/GP 2, s.290.
- ¹⁰⁹ Se fx 3.s.i fasten 1823/GP 1, s.166; 19.s.e.tr.1823/GP 1, s.400; 4.s.e.H3K 1824/GP 2, s.100f; trinitatis søndag 1824/GP 2, s.259.
- ¹¹⁰ Thodberg, som også har udskrevet passagen om barnet som prosa-poesi i Thodberg: DLL, s.204ff, mener, at dette prosadigt »bliver den afgørende forudsætning for De Levendes Land« (Thodberg: Salmedigter, s.158).

- ¹¹¹ Ordet skal forstås i den bibelske betydning - den verden, der har gjort oprør mod og revet sig løs fra Gud; ikke verden som på skabelsens morgen (Christensen, s.39).
- ¹¹² Der er ingen modsætning mellem at nå denne alder og at blive som børn; tværtimod »see vi dem kiærlig sammensmelte til Billedet af sande Christne, af Christus i hans Menighed« (7.6.1822/GPP 2, s.253f).
- ¹¹³ Denne forståelse ligger på linje med den, Thodberg giver udtryk for i: Thodberg:'1824', s.138f.
- ¹¹⁴ Her er således et andet eksplicit eksempel på, at riget er fremtidigt, jf.o.s. 247 og note 91. 'Kristelighedens' gave er både indholdet af v.7-12 og af v.1-3: barnets drøm bliver bekræftet af Gud i dåben; menneskets skabelsesbetingede håb bliver genfødt (Christensen, s.39).
- ¹¹⁵ Se også Mariæ bebudelsesdag 1824/GP 2, s.161. s.163 og 4.s.e.påske 1824/GP 2, s.224.
- ¹¹⁶ Ordet 'føle' forekommer en del gange på 6.s.e.påske 1824, men i en anden betydning: dels om udslag af menneskets gudbilledlighed - mennesket føler sand kærlighed til sine nærmeste, omend den er »svag« og »blandet« (GP 2, s.239; mere optimisme ses 4.s.e.H3K 1824/GP 2, s.98); dels om menneskets erkendelse af sin længsel efter Gud: Ordene »hver Sjæl som finder og føler sig selv«, »alle ædle, ømme Hjerter« må være talt om mennesker, der vedkender sig evighedslængselen (jf.o.s.239). De føler, at »Kiærlighed er det evige Liv« (GP 2, s.239). Det dobbelte kærlighedsbud er indskrevet i vore hjerter (GP 2, s.241). Vort hjerte føler, at »det mageløse Kiærligheds-Ord« (Joh.3,16) er udtryk for den »sande Kiærlighed, den, hvis Kraft vi sukkende savne« (GP 2, s.243). Herefter bruges 'føle' i prædikenen om erkendelsen af synd og afmagt: Når Jesus forkynder Guds kærlighed, »da maae vi troe det, og føle nu først ret vor Brøde, føle nu først ret hvor fattige vi er paa Kiærlighed« (GP 2, s.244). Jeg er enig med Thodberg i, at kærligheden på denne måde vidner om kristendommens sandhed; men den, »som fuldender Beviset paa Christendommens Sandhed for vort Hjerte«, er Helligånden, »Kiærligheds Kraft« (GP 2, s.245). Derfor mener jeg ikke, prædikenen siger, at »Den svage kærlighed blandt mennesker er et uomstødeligt bevis på kristendommens sandhed« (Thodberg:'1824', s.134).
- ¹¹⁷ For eksempel viser en sammenligning mellem citatet fra nytårsdag 1824 (o.s.233f) og en dagbogsoptegnelse fra 1806 (o.s.219) resultatet af udviklingen.

- ¹¹⁸ Til denne griben efter målet se fx 25.s.e.tr.1823 (o.s.232f); 4.s.e.tr.1823/GP 1, s.315f; 5.s.e.tr.1824 (o.s.235f).
- ¹¹⁹ Se også 1.s.e.H3K 1823/GP 1, s.119f; jf.o.note 37. Lovsangen udspringer af glæden over Jesu opstandelse (påskedag 1824/GP 2, s.186) og skabes af Helligånden (pinedag 1824/GP 2, s.246).
- ¹²⁰ Samme forståelse udtrykkes 8.s.e.tr.1824/GP 2, s.306f.

Anvendte forkortelser (ud over de ved litteraturen nævnte):

n = nedenfor

o = ovenfor

Anvendte anførelsestegn:

'...' ved ord og formuleringer af Grundtvig, som ikke indgår i citater

»...« ved citater

LITTERATUR

Anvendte udgaver:

- BP = N.F.S. Grundtvig: Bibelske Prædikener, Kbh. 1883.
- GPP= N.F.S. Grundtvigs Præstøprædikener, udg. af Chr. Thodberg, 1-2, Kbh. 1988.
- GP = N.F.S. Grundtvigs prædikener, udg. af Chr. Thodberg, 1-12, Kbh. 1983-86.
- PS = N.F.S. Grundtvigs Poetiske Skrifter, udg. af Svend Grundtvig, C.J. Brandt og G. Christensen, 1-9, 1880-1930.
- SV = Grundtvigs Sang-Værk, 1-5, Kbh. 1982-84.
- VU = Værker i Udvalg, udg. af G. Christensen og H. Koch, 1-10, Kbh. 1940-49.
- Breve = Breve fra og til N.F.S. Grundtvig, udg. af G. Christensen og Stener Grundtvig, 1-2, Kbh. 1924-26.
- Grundtvig, N.F.S.: Den Christelige Børnelærdom, Kbh. 1941, s. 155-164.

- Grundtvig, N.F.S.: Indledning til oversættelsen af Irenæus' femte bog: Om Kiødets Opstandelse og det evige Liv, Kbh. 1855, s. 1-8. (Indledn.Irenæus)
- Grundtvig, N.F.S.: Kirke-Speil, Kbh. 1871, s. 366-398. (Kirke-Speil)

Litteratur om Grundtvig:

- Balslev-Clausen, P.: Prædikanten Grundtvig. I: Dansk Teologisk Tidsskrift 1984/47,s. 43-63 (Balslev-Clausen)
- Begtrup, H.: N.F.S. Grundtvigs Saga, Kbh. 1927 (Begtrup)
- Christensen, B.: Fra drøm til program, Kbh. 1987, s. 13-93 (Christensen)
- Hansen, U.: Grundtvigs Salmedigtning, bd.1, Odense 1937, s. 5-29, 88-102 (Hansen)
- Højlund, Chr.: Håbets mellemrum - Nutid og fremtid i Grundtvigs tolkning af håbsbegrebet. I: For Sammenhængens Skyld, red. af Chr. Thodberg, Århus 1977, s. 124-157 (Højlund)
- Høirup, H.: Fra Døden til Livet, Kbh. 1954, s. 11-26 (Høirup)
- Ludwigs, Chr.: Af Menighedens Sang, Kbh. 1918, s. 116-132 (Ludwigs)
- Michelsen, W.: Grundtvigs kristelige gennembrud 1810-12. I: Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys, red. af Chr. Thodberg og A. Pontoppidan Thyssen, Århus 1983, s. 43-50 (Michelsen)

- Scharling, C.I.: Kristi genkomst og kødets opstandelse. Det eskatologiske hos Grundtvig. I: Grundtvig-Studier 1950, s. 7-56 (Scharling)
- Seidelin, P.: Eschatologien i Grundtvigs salmedigtning. I: Festskrift til J.Nørregaard, Kbh. 1947, s. 254-271 (Seidelin)
- Skautrup, P.: De Levendes Land. I: Grundtvig-Studier 1956, s. 21-39 (Skautrup)
- Thaning, K.: Grundtvigs møde mer Irenæus. I: Grundtvig-Studier 1953, s. 7-68 (Thaning)
- Thodberg, Chr.: »De Levendes Land« og prædikenerne sommeren 1824. I: Dansk Kirkesangs Årsskrift 1971-72, s. 122-151 (Thodberg:'1824')
- Thodberg, Chr.: Digtet »De Levendes Land« belyst ud fra Grundtvigs prædikener og den bibelske poesi. I: Syn og Sang, Kbh. 1989, s. 173-209 (Thodberg: DLL)
- Thodberg, Chr.: Grundtvigs skovoplevelse i 1811 og prædikenerne over Peters fiskedræt i tiden, der fulgte. I: Syn og Sang, Kbh. 1989, s. 242-274 (Thodberg: Skovoplevelse)
- Thodberg, Chr.: Grundtvig som prædikant. I: Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys, red. af Chr. Thodberg og A. Pontoppidan Thyssen, Århus 1983, s. 117-162 (Thodberg: Prædikant)
- Thodberg, Chr.: Grundtvig som salmedigter. I: Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys, red. af Chr. Thodberg og A. Pontoppidan Thyssen, Århus 1983, s. 163-196 (Thodberg: Salmedigter)

- Thodberg, Chr.: Indledning. I: N.F.S. Grundtvigs prædikener, udg. af Chr. Thodberg, 1-12, Kbh. 1983-86, bd. 1 (s. 28-50) , bd.2 (s. 7-22) (Indledn.GP 1 og Indledn.GP 2)
- Thodberg, Chr.: Indledning, I.: N.F.S. Grundtvigs Præstøprædikener, udg. af Chr. Thodberg, 1-2, Kbh. 1988, bd. 1 (s.9-70), bd. 2 (s.7-84)(Indledn. GPP 1 og Indledn. GPP 2).
- Thyssen, A.P.: Grundtvigs tanker om kirke og folk indtil 1824. I: Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys, red. af Chr. Thodberg og A. Pontoppidan Thyssen, Århus 1983, s. 84-114 (Thyssen)

Indhold

Indledning	217
I. Grundtvigs teologiske udvikling indtil 1822 med vægt på forståelsen af Guds rige	218-228
A. Tiden til og med Grundtvigs kristne opvågnen og ordination	218
B. Tiden fra ordinationen til indsættelsen i Præstø 1821	222
C. Tiden i Præstø 1821-22. Den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige fremkommer ..	225
II. Grundtvigs prædikener 1822-24. Den eskatologiske spænding i forståelsen af Guds rige forankres i teologien	228
A. Oversigt over perioden 1822-24	228
B. De Levendes Land	237
1. Menneskets evighedslængsel (v.1-3)	237
2. Den voksnes mislykkede forsøg på at skabe sig svar på sin evighedslængsel (v.4-6)	241
3. Guds svar på menneskets evighedslængsel, v.7-13	243
a. Barnekår ved Kristus (v.7-8)	243
b. Tro, håb og kærlighed (v.9-11)	245
i. Tro (v.9)	245
ii. Håb (v.10)	246
iii. Kærlighed (v.11)	249
c. Templet af muld (v.12)	250
d. Kristelighed (v.13)	252
Konkluderende sammenfatning	255
Noter	257
Tegnforklaring	270
Litteraturliste	270